

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za arheologiju

I. Lučića 3, Zagreb

Diplomski rad:

Tipologija bojnih sjekira starijega željeznoga doba na prostoru međuriječja Save, Drave i Dunava

TEA LOKNER

Mentor: prof. dr. sc. Hrvoje Potrebica

Zagreb, 2015.

SADRŽAJ:

1. UVOD.	1
2. GEOGRAFSKE I KULTURNE ODREDNICE.	2
3. FUNKCIJA I ZNAČENJE BOJNIH SJEKIRA.	4
4. TIPOLOGIJA BOJNIH SJEKIRA	10
4.1. Sjekire s ručicama	10
4.2. Sjekire sa zaliscima	11
4.3. Sjekire s tuljcem za nasad.	12
5. METODA ANALIZE.	12
6. NALAZI BOJNIH SJEKIRA STARIJEGA ŽELJEZNOGA DOBA NA PROSTORU HRVATSKE	15
6.1. BATINA.	15
6.1.1. Brončana sjekira s ručicama	16
6.1.2. Željezna sjekira s ručicama	18
6.1.3. Željezna sjekira sa zaliscima	19
6.1.4. Brončana sjekira s tuljcem za nasad.	20
6.2. KAPTOL – ČEMERNICA.	22
6.2.1. Tumul IV.	22
6.2.1.1. Sjekira s brončanim tuljcem za nasad i željeznim sječivom.	23
6.2.2. Tumul VII	24
6.2.2.1. Željezna sjekira s ručicama.	25
6.2.2.2. Željezne sjekire s tuljcem za nasad.	26

6.2.3. Tumul VIII.	26
6.3.KAPTOL – GRADCI	27
6.3.1. Tumul 1	27
6.3.1.1. Željezna sjekira s ručicama.	28
6.3.2. Tumul 2	29
6.3.2.1. Željezna sjekira sa zaliscima.	30
6.3.3. Tumul 6.	31
6.3.3.1. Željezna sjekira s ručicama.	32
6.3.3.2. Željezna sjekira s tuljcem za nasad.	33
6.4. GORIČAN.	34
6.4.1. Tumul IV	35
6.4.1.1.Željezna sjekira s ručicama.	35
6.4.2. Tumul VI	36
6.4.2.1. Željezna sjekira sa zaliscima.	37
6.5. PEĆINA NA GRADINI KOD PREMANTURE	38
6.5.1. Željezna sjekira s ručicama	38
6.6. MALI DRINIĆ	39
6.6.1. Željezna sjekira s ručicama	39
6.7. DUGIŠ U OTOKU	40
6.8. STON NA PELJEŠCU	41
6.9. NEPOZNATA DALMATINSKA NALAZIŠTA	42
7. REZULTATI ANALIZE.	45

8. USPOREDBA S LOKALITETIMA U SLOVENIJI, AUSTRIJI, MAĐARSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI	47
9. ZAKLJUČAK	54
10. POPIS PRILOGA	56
11. POPIS LITERATURE	58

1. UVOD

Halštatska kultura razvila se iz kasnobrončanodobnih manifestacija kulture polja sa žarama na području Alpa, a kasnije se proširila i do naših krajeva (Težak-Gregl 2011:97). Pojam halštatske kulture nije oznaka jedne homogene skupine na velikom prostoru, već ga rabimo kao naziv za starije željezno doba srednje Europe razlikujući ga na taj način od željeznodobnih kultura u Italiji južno od središnjih Alpa i istovremenih kultura na prostoru istočnog Jadrana i Balkana (Gabrovec 1987a: 26).

Reinecke je u svojoj kronologiji halštatsku kulturu podijelio u četiri stupnja (Ha A – D) no danas halštatskim smatramo samo stupnjeve C i D koji se još dijele na podstupnjeve Ha C1, Ha C2, Ha D1 i Ha D2. U apsolutnokronološkom smislu ti stupnjevi odgovaraju vremenu od 8. do 5. st. pr. Kr. (Potrebica 2013; Težak-Gregl 2011). Premda postoje brojne lokalne kronologije koje se više ili manje poklapaju s ovom podjelom, za potrebe ovog rada dovoljne su i ove općenite kronološke odrednice.

Starije željezno doba vrijeme je turbulentnih promjena i izmjena dotada u društvu duboko ukorijenjenih tradicija. Neke od tih tradicija bile su dovoljno jake te se nastavljaju i tijekom halštata. Željezo je kao metal bilo poznato još tijekom kasnoga brončanoga doba, ali pravi značaj tog novog metala doći će do izražaja u starijem željeznom dobu. Ono počinje kada se predmeti izrađeni od željeza počinju javljati redovito na taj način utjecati i na društvene i ekonomske promjene (Čović 1980: 63). Prvo se od njega izrađuje nakit, a nešto malo kasnije prepoznato je kao sirovina pogodna za izradu oružja i oruđa (Gabrovec 1973: 358). Kao što je bio slučaj s broncom i metalurgija željeza sa sobom je donijela velike promjene. Razvijaju se novi zanati, formiraju se novi trgovački putovi i veze (Gabrovec 1987: 17), a samim time mijenjaju se i društvene prilike. Pripadnici nastalih društvenih elita ističu svoje položaje u društvu između ostalog ipokopavanjem pod većim ili manjim grobnim humcima ili tumulima, kao i priložima koje im ostali članovi zajednice stavljaju u grob prilikom ukopa. Ponekad se kao dio opreme za zagrobni život prilagalo i oružje koje se u pravilu gotovo uvijek pronalazi u muškim grobovima (Frey 1973). Samom svojom prisutnošću u grobu oružje otkriva društveni položaj pa često osobe kojima je prilagano nazivamo ratnicima i pritom im odajemo određenu počast. Biti ratnik u vrijeme starijega željeznoga doba bila je posebna društvena kategorija koja je sama po sebi elitna. Tijekom kasnoga brončanoga doba, odnosno kulture polja sa žarama, mačevi su često bili dio inventara kako u grobovima, tako i u ostavama. Zbog

toga je očito da su imali iznimno važnu, vjerojatno i glavnu ulogu u borbama i društvenom statusu ondašnjih ratnika. Međutim, u starijem željeznom dobu situacija se promijenila u korist bojnih sjekira i kopalja (Angeli 1970: 8). Mačevi postaju tradicijsko oružje koje se uglavnom pronalazi u iznimno bogatim grobovima, a kao nalaz su uglavnom značajno stariji od ostalih predmeta u grobu (Potrebica 2013: 103). Njihovo mjesto sada zauzimaju koplja i bojne sjekire.

U ovom radu bit će riječ o bojnim sjekirama starijega željeznoga doba na prostoru međuriječja Save, Drave i Dunava. Upravo na tom prostoru halštatska kultura dotiče svoju južnu granicu rasprostiranja pa je zanimljivo vidjeti kakve odnose ima sa svojim susjedima koji joj kulturološki ne pripadaju. Naglasak ovoga rada bit će prvenstveno na tipologiji stariježeljeznodobnih bojnih sjekira u međuriječju na prostoru današnje Republike Hrvatske (odnosno grupe Martijanec – Kaptol koja zauzima navedeno područje) te na usporedbi inventara grobnih cjelina koje sadrže bojne sjekire sa sličnim grobnim cjelinama u Sloveniji, Austriji, Mađarskoj te Bosni i Hercegovini. Budući da se bojne sjekire pojavljuju i na lokalitetima na području Hrvatske koji kulturno ne pripadaju istočnom halštatskom krugu i te sjekire bit će opisane i analizirane jer mogu pružiti uvid u društvene i trgovinske odnose između različitih kulturnih grupa.

2. GEOGRAFSKE I KULTURNE ODREDNICE

Zbog svog geografskog položaja Hrvatska je u arheološkom smislu jako zanimljiva zemlja. Njezin obalni dio pripada europskom Sredozemlju (Magaš 2013: 18), a važnost maritimne povezanosti s drugim sredozemnim zemljama potvrđuje i arheologija. Područje Istre nalazi se na samom vrhu Jadranskoga mora, a utjecaji obližnje Slovenije i Italije, kao i elementi drugih kultura koji su ondje dospjeli morskim putem itekako su vidljivi u arheološkim nalazima (Gabrovec i Mihovilić 1987). Područje Dalmacije s jedne strane otvoreno je Jadranskom moru, dok je u zaleđu omeđeno visokim planinama koje presijecaju brojne rijeke što povezuju ovaj prostor i fizički i kulturno sa susjednom Bosnom i Hercegovinom. Iznimka nije niti starije željezno doba kada se uočavaju određene sličnosti nekih predmeta na ta dva područja.

Prostor koji se nalazi između Sredozemlja i Panonske nizine, odnosno prostor Gorske Hrvatske ili Dinarida geografski se nastavlja na područje Bosne i Hercegovine što je iznimno bitan čimbenik ako promatramo kulturne poveznice ove dvije države iz perspektive arheologije.

Preostaje nam kontinentalna Hrvatska koja se nalazi na južnom dijelu Panonske nizine (Dizdar 2009: 85). I današnje granice Republike Hrvatske na tom prostoru uglavnom su prirodne, a čine ih velike rijeke Sava, Drava i Dunav. Budući da je ujedno i panonski i podunavski, ovaj dio Hrvatske naziva se srednjoeuropskim (Magaš 2013: 18). Većinu prostora međuriječja Save, Drave i Dunava tijekom starijega željeznoga doba naseljavali su pripadnici kulturne grupe Martijanec – Kaptol koja se rasprostire i na velikom dijelu Slovenije (Vinski-Gasparini 1987; Majnarić-Pandžić 1998, Šimek 2004). Tokovima Save i Drave tekla je komunikacija iz alpskog prostora, odnosno iz središta halštatske kulture, ali i važnih rudnih izvora, a pritocima Save iz Bosne i Hercegovine stizali su utjecaji s područja grupa Glasinac i Donja Dolina – Sanski Most. Ne smijemo zanemariti niti ulogu Dunava koji je na prostor grupe Dalj donosio vanjske utjecaje s Balkana i donjeg Podunavlja (Šimić 2004: 42; Dizdar 2009: 85).

Slika 1: Položaj Hrvatske na dodiru Sredozemlja, Dinarida i Panonske nizine (prema Magaš 2013: 19)

3. FUNKCIJA I ZNAČENJE BOJNIH SJEKIRA

Sjekire se mogu promatrati i interpretirati na nekoliko načina: kao oruđe, oružje, statusni simbol, kultno oružje u ritualima ili žrtvovanjima, a ako je u minijaturnom obliku može predstavljati amulet (Stary 1983: 25). Ljudi su upotrebljavali sjekire kao oruđe još od kamenoga doba. Iako su u tom razdoblju bile rađene od kamena, služile su za razne poslove koji su zahtijevali uporabu masivnije alatke. U eneolitiku, razdoblju kada se metal polako, ali sigurno počinje pojavljivati na prapovijesnoj sceni, dotad kameni oblici nekih predmeta izrađivani su od novog materijala – bakra. Upravo zbog činjenice da se radi o relativno rijetkom i za tadašnje doba egzotičnom materijalu može se reći da su predmeti od metala imali posebnu vrijednost, ali i da su osiguravali određenu dozu ugleda svojim vlasnicima. Jedan od tih prestižnih predmeta jesu i sjekire koje se u završnim fazama eneolitika proizvode u revolucionarnim dvodijelnim kalupima. Ovdje je potrebno istaknuti ostavu bojnih sjekira iz Brekinjske koja je brojala nekoliko desetaka gotovo identičnih sjekira (Durman 1983: 39-40), a čiji se veći dio danas nalazi u stalnom postavu Pretpovijesne zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu. U brončanom dobu sjekire se pojavljuju sve učestalije. To je posebno izraženo u kasnom brončanom dobu, odnosno u kulturi polja sa žarama, kada različiti tipovi sjekira postaju redovit nalaz u ostavama koje je Ksenija Vinski-Gasparini podijelila u 5 faza na prostoru sjeverne Hrvatske (Vinski-Gasparini 1973). Taj fenomen ostava kulture polja sa žarama pruža nam zanimljivuvid u razvoj brojnih predmeta pa tako i sjekira, na tom prostoru.

Bojne sjekire jedan su od nalaza u grobovima muškaraca koji su smatrani ratnicima. Iako često dolaze u kombinaciji s kopljem ili više njih, ponekad je u jedan grob položeno i više sjekira. U takvim situacijama uglavnom se radi o različitim tipovima sjekira. Znači li to još viši status muškarca ratnika kojemu su evidentno pripadale? Jesu li, kao što spominje B. Teržan (1990), imale različite funkcije? Upravo takve situacije kompliciraju interpretaciju nekih grobnih cjelina i pozivaju istraživače da se ozbiljnije pozabave ovom problematikom.

Kako je već spomenuto, željezno doba donosi određene promjene. Prilikom rasprave o funkciji i značenju sjekira tijekom starijega željeznoga doba potrebno je uzeti u obzir nekoliko faktora. Ne možemo na jednak način interpretirati sjekiru koja je pronađena u naselju i onu koja je pronađena u grobu. Sam kontekst uvelike usmjerava interpretaciju nalaza. Ako je sjekira pronađena u naselju veća je vjerojatnost da je služila kao oruđe te bi se na njoj trebali potražiti i zapaziti tragovi upotrebe ili oštećenja koja bi dokazala ili opovrgnula tu tvrdnju. S

druge strane, ako sjekiru pronađemo u grobu, pogotovo ako se radi o grobu muškarca u istočnom halštatskom krugu kojem je priloženo i koplje ili nož, gotovo sigurno možemo reći da se u tom slučaju radi o oružju i/ili statusnom simbolu, dok bi pronalazak sjekire zajedno s priložima koji upućuju da se radi o ženskom grobu istraživačima mogao zadati velike glavobolje.

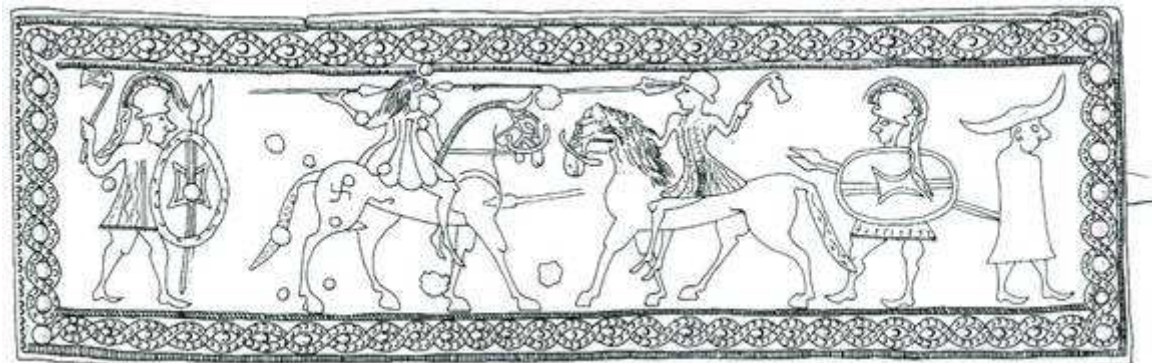
Prilikom interpretacije također treba paziti na distribuciju određenog tipa sjekira. Uzmimo za primjer sjekire s ručicama. Kako piše Wesse (1990: 94), zbog dugog razdoblja njihove prisutnosti i različitih konteksta nalaza smatra se da se sjekire s ručicama iz naselja i ostava na području Dnjepra trebaju tretirati kao oruđe (motika ili kramp, alat za obradu drveta), dok se sjekire s ručicama koje se u istočnom halštatskom krugu pronalaze uglavnom u grobovima treba nazivati oružjem. No upravo zbog činjenice da se ovaj tip sjekirau grobovima u pravilu pojavljuje u paru s drugim tipovima sjekira, ne možemo donijeti takav generalni zaključak.

U starijem željeznom dobu promijenio se način borbe, a samim time i oprema ratnika. Puna oprema istočnohalštatskog ratnika sadrži bojne sjekire, nekoliko željeznih kopalja, nož, konjsku opremu, kacigu, oklop, knemide i štit, odnosno može se podijeliti u tri općenite skupine: napadačko naoružanje, konjska oprema i obrambeno naoružanje (Potrebica 2012: 98, 201). Ovakav način naoružanja primjereniji je za borbu pojedinaca – nakon što je bacio koplje na neprijatelja, ratnik uzima bojnu sjekiru za borbu iz blizine (Vinski-Gasparini 1987: 195).

Budući da u prapovijesti nemamo pisanih izvora, prilikom interpretacije uglavnom se oslanjamo na kontekst nalaza. Najslbličnije pisanim izvorima što imamo na ovom prostoru su prikazi na situlama koji nam na slikovit način pružaju uvid u svijet željeznodobnih ljudi. Na situlama su najčešće prikazane svečane gozbe i povorke, lov, životinje, ali i scene borbi (Kastelić i dr. 1964). Iako su situlski prikazi često oštećeni pa samim time i nepotpuni, na nekim scenama prikazane su sjekire i to u različitim situacijama.

Naprimjer, na pojasnoj kopči iz Vača koja se datira na kraj 6. ili u 5. st. pr. Kr. (Potrebica 2013: 106) uvijekovječena je borbena scena koja gotovo kanonski ilustrira naoružanje i način borbe u istočnom halštatskom krugu i potkrepljuje kontekst nalaza oružja u grobovima ratnika. Prikazana su dvojica konjanika koji su naoružani kopljima i sjekirama, a iza svakoga od njih stoji po još jedan ratnik. Iza konjanika koji je naoružan samo kopljima stoji ratnik koji drži štit, dva koplja i bojnu sjekiru sa zaliscima. S druge strane je obratna situacija – konjanik je naoružan dvama kopljima i sjekirom, a ratnik iza njega nosi štit i dva koplja. Iza njega stoji

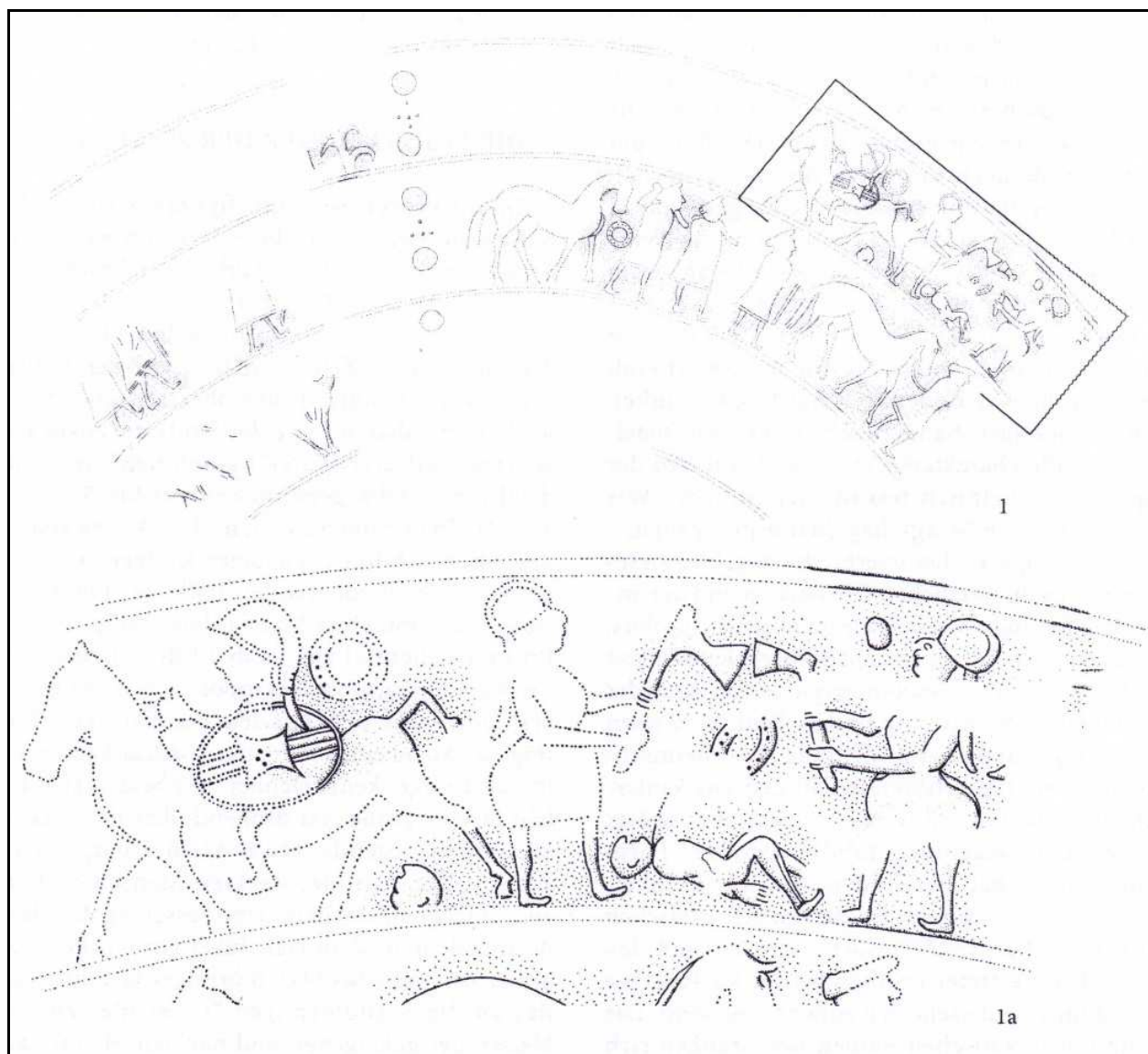
okrenut leđima još jedan muškarac čija nam odjeća i šešir sugeriraju da se radi o nekom velikodostojniku (Potrebica 2013: 106).

Slika 2. Pojasna kopča iz Vača s prikazom borbe (skinuto sa: http://www.hervardi.com/vaska_situla.php 13.11.2015.)

Bojna funkcija sjekira ilustrirana je i na situli 1 iz Magdalenske Gore i na situli 1 iz Vača na kojima su prikazani vojnici – sjekironosci prilikom odlaska u pohod (Tomedi 2002: 119).

Nedavno je završena konzervacija i restauracija dviju brončanih, figuralno ukrašenih, situla pronađenih u grobu 33 u gomili III na lokalitetu Novo Mesto – Kandija. Na situli 1 nalaze se tri friza. U gornjem su frizu prikazana dvojica ratnika koji u rukama drže sjekire i naizgled se bore dok između njih leži goli muškarac zavezanih ruku. Čitanjem Homerovih epova i proučavanjem grčke umjetnosti lako je doći do zaključka da se ovdje radi o borbi ratnika za opremu i tijelo umrloga (Egg i Lehnert 2011: 249). Međutim, u neposrednoj blizini prikazana je odrubljena glava gotovo identična glavi zavezanog čovjeka koji leži nag na tlu, a ratnici nisu opremljeni ničim osim sjekirama i kacigama pa postoji još jedno tumačenje ove scene. Egg i Lehnert (2011: 254) smatraju da se radi o sceni smaknuća odnosno žrtvovanja ljudi te da u davnim vremenima nije bilo velike razlike između ta dva pojma i čina. Na srednjem frizu te situle prikazano je nekoliko ljudi i konja. Ova scena ne prikazuje borbu niti žrtvovanje, ali unatoč tome dva čovjeka nose sjekire (Egg i Lehnert 2011: 252). U ovom slučaju sjekire su prikazane u dvije različite uloge na istoj situli.

Slika 3. Ulomak friza situle 1 iz groba 33 u gomili III s lokaliteta Novo mesto – Kandija (prema Egg i Lehnert 2011: 236)

Na situli iz Certose koja se datira u otprilike 500. g. pr. Kr. sjekire su također prikazane u dvjema različitim funkcijama – nose je konjanici i pješaci, ali i čovjek u procesiji sa širokim šeširom i dugom haljinom (Frey 1973: 625; Tomedi 2002: 119). U jednoj situaciji sjekira je prikazana kao oružje, a u drugoj kao statusni simbol ili dio rituala.

Dakle, prikazi na situlama potvrđuju bojni karakter sjekira, ali i ostavljaju puno prostora za diskusiju o njihovim funkcijama u slučaju kada nisu prikazane u scenama borbe.

Slika 4. Ulomak friza sa situle iz Certose (prema O.-H. Frey 1973: slika 1)

Često se na bojne sjekire gleda kao na statusni simbol. Ratnicima nazivamo muškarce u čije grobove je priloženo oružje, a češće susrećemo grobove u koje su priložena samo koplja što je uočljivo i samim listanjem kataloga brojnih lokaliteta. Znači li to da su muškarci koji su u zagrobni život ponijeli i bojnu sjekiru imali veći društveni status ili veće bogatstvo tijekom života od kopljanika? Iz današnje perspektive lako je donijeti sličan zaključak. Međutim, treba imati na umu da te zaključke donosimo uglavnom na temelju grobova čiji inventar ne mora prikazivati realnu situaciju i biti istinski odraz nečijega života.

Ako razmislimo o statusnim simbolima, uočljivo je da su to uglavnom predmeti koji nisu za svakodnevnu upotrebu, iznimno su vrijedni ili koji su relativno egzotični na određenom području. Tom mišlju vodio se i B. Čović (1987: 623) koji je uočio da se u kneževskim grobovima na glasinačkim nalazištima tijekom faze IVc – 2 ne nalaze žezla već bojne sjekire, što je potpuno obrnuto od prethodne faze u kojoj se status naglašavao tipičnim glasinačkim žezlima. Slična stvar može se primijetiti i na Kaptolu, iako samo u dva slučaja pa nije uputno raditi generalizacije. Knez iz tumula IV na lokalitetu Čemernica bio je opremljen grčko – ilirskom kacigom, muskulaturnim knemidama, prsnom pločom, višeglavim iglama, konjskom opremom, kopljima i prekrasnom bimetalnom sjekirom, a živio je u drugoj polovici 7. st. pr. Kr., odnosno tijekom stupnja Ha C2. S druge strane, u tumulu X pokopan je knez čiji su prilozi za zagrobni život bili korintska kaciga kojoj je najbliža paralela na Ararevoj gromili na Glasincu, istočnjački tip konjske opreme i kameni brus s bogato ukrašenim brončanim

drškom, a živio je u prvoj polovici 6. st. pr. Kr., odnosno za vrijeme stupnja Ha D1 (Potrebica 2013: 107-108).

Uloga sjekira prilikom žrtvovanja najbolje je prikazana na poznatim kulturnim kolima iz Strettwega. Na njima su prikazani ratnici (konjanici i pješaci) koji nose sjekire i spremaju se žrtvovati jelena (Stary 1983: 67).

Slika 5. Kulna kola iz Strettwega (dostupno na: <https://www.museum-joanneum.at/archaeologiemuseum-schloss-eggenberg/ueber-uns/sammlungen/leitobjekte/der-kultwagen-von-strettweg> 19.11.2015.)

S obzirom na sve prikazano može se zaključiti da određivanje funkcije bojne sjekire nema univerzalni pristup, već ovisi o mnogobrojnim faktorima poput konteksta nalaza, lokaliteta i kulturne grupe te usporedbe inventara grobnih cjelina.

4. TIPOLOGIJA BOJNIH SJEKIRA

Tijekom starijega željeznoga doba u upotrebi je bio velik broj tipova sjekira, ali u ovom radu bit će predstavljeni i opisani samo oni tipovi koji se pojavljuju na radom obuhvaćenom području, a to su sjekire s ručicama, sjekire sa zaliscima i sjekire s tuljcem za nasad. Najviše podataka za ovaj dio rada pružio mi je izvanredan pregled halštatskih sjekira Petera F. Saryja iz 1982. godine pod nazivom *"Zur hallstattzeitlichen Beilbewaffnung des circum-alpinen Raumes"*, iznimno detaljna tipologija sjekira s ručicama *"Die Ärmchenbeile der Alten Welt. Ein Beitrag zum Beginn der Eisenzeit im östlichen Mitteleuropa"* koju je 1990. godine objavila Anke Wesse i studija Eugena Friedricha Mayera *"Die Äxte und Beile in Österreich"* iz 1977. godine.

4.1. Sjekire s ručicama

Sjekire s ručicama prisutne su u brončanom i u željeznom obliku. Brončane sjekire s ručicama pojavile su se znatno ranije od željeznih – već krajem 3. tisućljeća pr. Kr., a trajale su sve do druge polovice 1. tisućljeća pr. Kr (Wesse 1990: 25). A. Wesse (1990: 24) grupirala ih je u 3 skupine prema obliku: od jednostavnih sjekira čiji su bočni rubovi tek lagano naborani, preko sjekira čiji su krajevi odvojeni ramenom, do primjeraka na kojima su ručice postavljene tako da sjekira podsjeća na križ. Prema kartama rasprostiranja jasno se vidi da njihov najjednostavniji oblik dolazi s područja Bliskog istoka, Anatolije, sjevernog Kavkaza i Iranske visoravni, dok se najrazvijeniji oblik pojavljuje i u zapadnoj i jugozapadnoj Europi, na istočnom Mediteranu, Kavkazu te Uralu (Wesse 1990: karta 1, karta 2).

Željezne sjekire s ručicama ravne su, pravokutno-trapezastog oblika, a ručice im tvore oblik križa (Wesse 1990: 73). Čest su nalaz u Šleskoj, Moravskoj, istočnoalpskom području, dolini Dunava, Rusiji, Grčkoj, središnjoj Anatoliji te na Balkanskom poluotoku (Wesse 1990: 73). Na temelju najvažnijih tipoloških elemenata poput usadnog dijela (vrata), ručica i sječiva Wesse je podijelila željezne sjekire s ručicama u 3 oblika ili forme. Forme je zatim podijelila u grupe, grupe u tipove, a tipove je raščlanila na varijante. Iako se čini kao prilično

komplikirana podjela, upravo zbog toliko detalja u analizi moguće je precizno odrediti tip sjekire, usporediti ga s drugim primjercima istog tipa te donositi zaključke o rasprostiranju i komunikaciji. Zanimljivo je primijetiti da se sjekire s ručicama uglavnom pojavljuju u kombinaciji s drugim tipovima željeznih sjekira (Sary 1982), što nam ne olakšava determinaciju njihove funkcije.

4.2. Sjekire sa zaliscima

Par zalistaka s jedne ili obje strane karakteristični su za ovaj tip sjekira čija duljina može varirati između 13,2 i 21,5 centimetara (Sary 1982: 36). Brončane sjekire sa zaliscima pojavljuju se između jugozapadne Slovenije i istočne Mađarske, a najviše ih ima u istočnom i jugoistočnoalpskom krugu gdje nasljeđuju svoje prethodnike iz kulture polja sa žarama (Sary 1982: 37). Njihova evolucija od kasnoga brončanoga doba lijepo je prikazana u radu K. Vinski – Gasparini (1973). Iako se većina primjeraka ovog tipa bojnih sjekira datira u razdoblje ranog halštata, one su prisutne i u Ha D stupnju (Sary 1982: 37). Brončane sjekire sa zaliscima tijekom starijega željeznoga doba češće se pronalaze u naseljima i vodenim lokalitetima nego u grobovima (Sary 1982: 55).

Željezne sjekire sa zaliscima pojavile su se na početku starijega, a prisutne su sve do početka mlađega željeznoga doba (Sary 1982: 37). Osim što se od prethodnog tipa sjekira razlikuju po vrsti metala od kojeg su izrađene, željezna varijanta ovih sjekira manje je raširena u istočnoalpskom prostoru. Njihova najveća koncentracija primijećena je u jugoistočnoalpskom prostoru na švicarskoj strani (Sary 1982: 37). Iako sjekire ovog tipa mogu biti duge između 15 i 24 cm, većina njih duga je između 19 i 21 cm. Ipak, njihova duljina se pri kraju starijega i na početku mlađega željeznoga doba smanjuje – sada su duge između 12 i 15, a maksimalno 17 cm (Sary 1982: 37), što nam u slučaju izoliranih nalaza može pomoći pri okvirnoj dataciji.

4.3. Sjekire s tuljcem za nasad

Ove, uglavnom željezne bojne sjekire, prepoznaju se po dugom, vitkom obliku i otvoru na jednom kraju (Stary 1983: 38), a neki primjerci imaju i ušicu. I ovaj tip sjekira bio je poznat na prostoru međuriječja tijekom kasnoga brončanoga doba kada ga najčešće krase plastični ukrasi u obliku slova V (Vinski – Gasparini 1973). Traju kroz cijelo starije željezno doba, ali prisutne su i u ranoj fazi mlađega željeznoga doba, odnosno u latenu (Stary 1983: 39). Na početku su prilično duge – duljina većine sjekira iznosi između 17 i 30 cm, ali s vremenom se smanjuju (Stary 1983: 39). Većina sjekira s tuljcem za nasad pronađena je u grobovima u Sloveniji (Stary 1983: 38), ali kako će biti vidljivo u nastavku ovoga rada nisu bile strane niti na prostoru današnje Republike Hrvatske.

5. METODA ANALIZE

U trenutku pisanja ovoga rada u literaturi je objavljeno 28 bojnih sjekira, no to sigurno nije njihov konačan broj. Metoda analize odvijala se u nekoliko faza. Nakon pronalaska bojnih sjekira koje potječu sa spomenutog prostora u domaćoj i stranoj literaturi bilo je potrebno kratko predstaviti lokalitete na kojima su sjekire nađene. Dobar dio obrađenih sjekira zapravo nije pronađen u nekom konkretnom kontekstu, a to je potrebno naglasiti radi usporedbe inventara grobnih cjelina. Sve dimenzije sjekira preuzete su iz literature, a svaka je sjekira opisana toliko detaljno koliko to dozvoljava slika ili tabla u literaturi. Ukoliko je to bilo moguće, navedene su i dosadašnje objave tih sjekira kao i njihovo trenutno mjesto čuvanja.

U stranoj literaturi s njemačkog govornog područja postoje dva termina koja se odnose na sjekire, a to su *Äxt* koji se upotrebljava za sjekire koje su uglavnom služile kao oruđe te *Beil* koji se može prevesti kao bojna sjekira. Kako u hrvatskom jeziku za sada nema ustaljenog prijevoda koji bi razlikovao ta dva pojma, u ovom radu *Äxt* će biti preveden kao radna sjekira, a ne samo kao sjekira kako bi bile izbjegnute eventualne zabune.

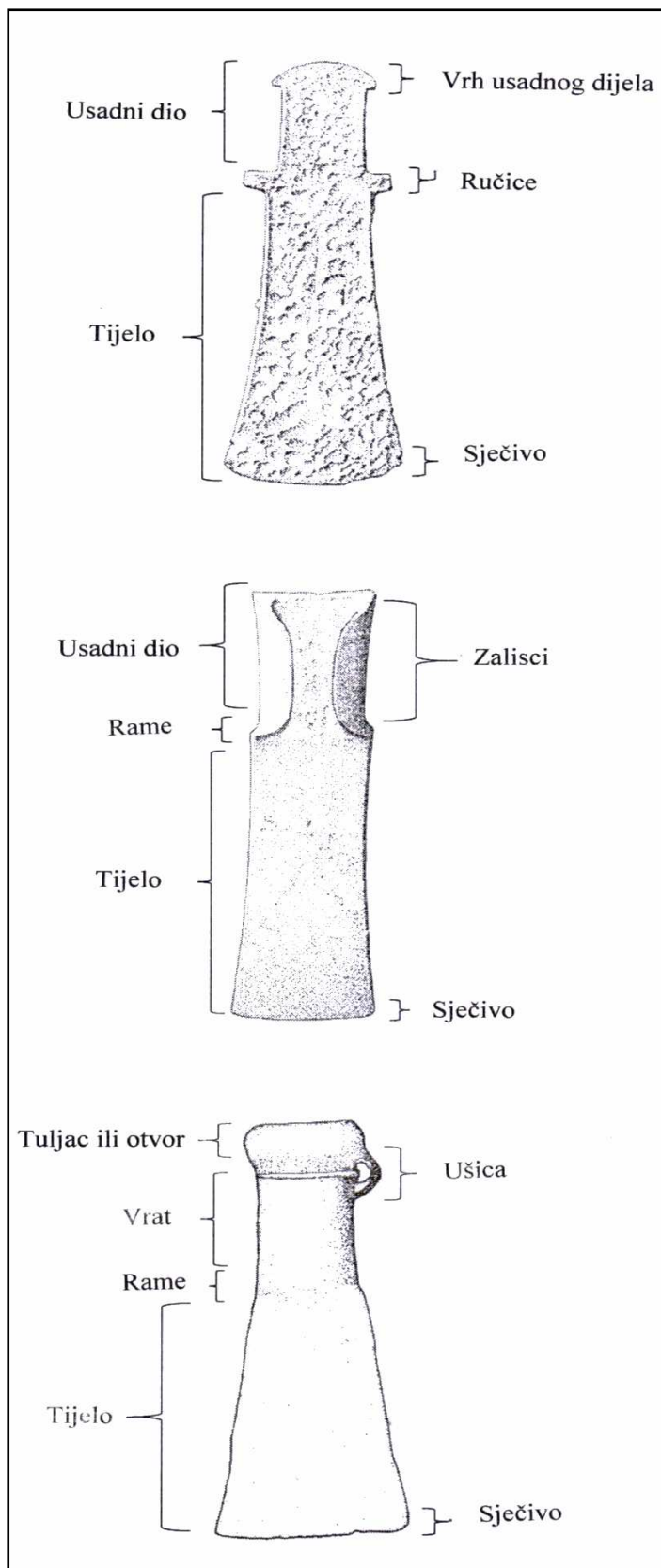
Budući da će u ovom radu biti opisana tri tipa sjekira koji se prilično razlikuju, potrebno je razjasniti terminologiju i nazive njihovih dijelova. Na sljedećoj slici prikazani su termini korišteni u ovom radu.

Slika 6. Nazivi dijelova bojnih sjekira

6. NALAZI SJEKIRA STARIJEGA ŽELJEZNOGA PROSTORU HRVATSKE

Na prostoru Hrvatske stariježeljeznodobne pronađene su na Batina, Kaptol – Kaptol – Gradci, Pećina na Gradini Premanture, Mali Dugiš u Otoku, Ston a nekoliko ih potječe nepoznatih nalazišta.

6.1. BATINA

karakterističnih korišteni u radu

BOJNIH

DOBA NA

bojne sjekire lokalitetima Čemernica, Goričan, kod Drinić, na Pelješcu, i s dalmatinskih

Poznato nalazište daljske kulturne grupe, Batina ili Kisköszeg, nalazi se na samom Dunavu. Radi se o lokalitetu koji je zapeo za oko nestručnim amaterima i skupljačima starina još na početku 20. stoljeća. Danas se većina materijala koji potječe iz Batine nalazi u muzejima u Beču, Budimpešti, Pečuhu, Keszthelyju, Szentezu, Osijeku, Somboru i Subotici (Metzner-Nebelsick 2002: 28). Za današnje standarde neprihvatljiv načina kopanja, odnosno čisto pustošenje i selektivno skupljanje materijala te loša dokumentacija, razlozi su zbog kojih je danas nemoguće rekonstruirati većinu grobnih cjelina.

Iz Batine potječe nekoliko bojnih sjekira koje pripadaju starijem željeznom dobu, ali nažalost ne možemo reći ništa o kontekstu, odnosno grobovima iz kojih potječu jer ih nije moguće rekonstruirati (Metzner-Nebelsick 2002). Bilo bi zanimljivo vidjeti interakciju željeznodobnih ljudi kroz razmjenu ideja, ali i predmeta poput sjekira, pogotovo zbog činjenice da se ovaj lokalitet nalazi na vrlo važnom komunikacijskom putu, kao i u svojevrsnoj kontaktnoj zoni između istoka i zapada.

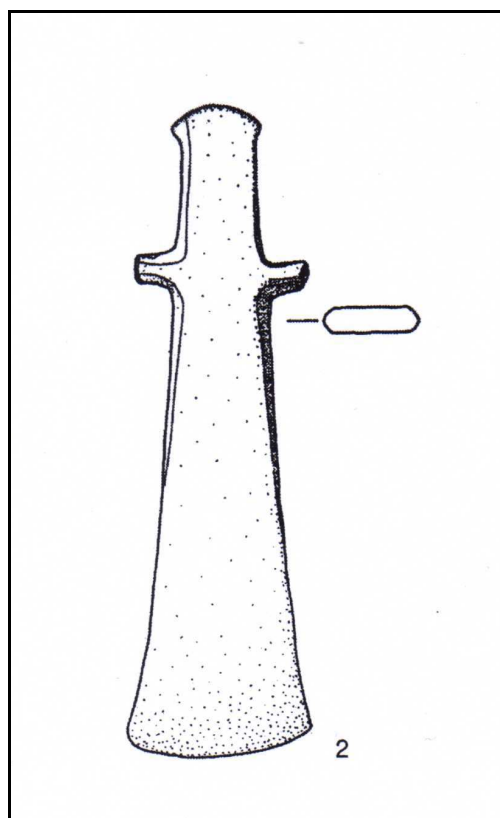
Unatoč svemu, potrebno ih je opisati i analizirati u ovome radu jer je riječ o doista izvanrednim primjercima koji nas samom svojom prisutnošću mogu navesti na zaključke o komunikaciji, trgovini i odnosima između različitih kulturnih grupa.

6.1.1. Brončana sjekira s ručicama

Iz Batine potječe brončana sjekira s ručicama djelomično heksagonalnog poprečnog presjeka (Metzner-Nebelsick 2002: 611). Duga je 14,2 cm, a širina joj varira od 2 cm na području usadnog dijela do 4,2 cm na području sječiva (Wesse 1990: 251). Pripada varijanti III₃ B,2 tipologije sjekira s ručicama prema Wesse (1990: 217, T. 35, 372). Vrh sjekire lagano je zaobljen i nastavlja se na gotovo pravokutan usadni dio sve do ručica koje stoje otprilike na prvoj trećini cjelokupne duljine sjekire. Ručice ne stoje potpuno simetrično jedna nasuprot druge (jedna je postavljena malo više), a od njih se pruža trapezoidno tijelo sjekire koje završava blago zaobljenim sječivom.

Vjeruje se da je bila dio grobnog inventara, ali zbog već navedenih razloga ne možemo raspravljati o mogućim ostalim nalazima iz tog groba. Objavljena je u nekoliko publikacija, od kojih je prva Hoernesov rad *Prähistorische Mitszellen 4. Eine höchst seltene Form von*

Bronzebeilen iz 1917. g. Slijedi objava u knjizi *Die Ärmchenbeile der Alten Welt. Ein Beitrag zum Beginn der Eisenzeit im östlichen Mitteleuropa* autorice A. Wesse iz 1990. g., a u svom opsežnom radu *Der "Thrako-Kimmerische" Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien I-II* iz 2002. g. detaljno ih je opisala C. Metzner-Nebelsick. Danas se ova brončana sjekira s ručicama iz Batine čuva u Naturhistorisches Museum u Beču (Metzner-Nebelsick 2002).

Slika 7. Brončana sjekira s ručicama iz Batine (prema Metzner-Nebelsick 2002: T. 1, 2)

Ako promotrimo kartu rasprostiranja brončanih sjekira s ručicama (Wesse 1990: karta 2), uočljivo je da je sjekira iz Batine usamljen primjerak na prostoru rasprostiranja inače željeznih sjekira s ručicama, pogotovo ako uzmemo u obzir da je varijanta III³ B₂ zapravo varijanta željeznih sjekira. U tu varijantu spadaju željezni primjerci pronađeni u Poljskoj, Slovačkoj te u samom Hallstattu (Wesse 1990). Wesse smatra da je ovaj brončani primjerak imitacija željeznih, a ne "prototip" za njihov razvoj u srednjoj Europi (Metzner-Nebelsick 2002: 384).

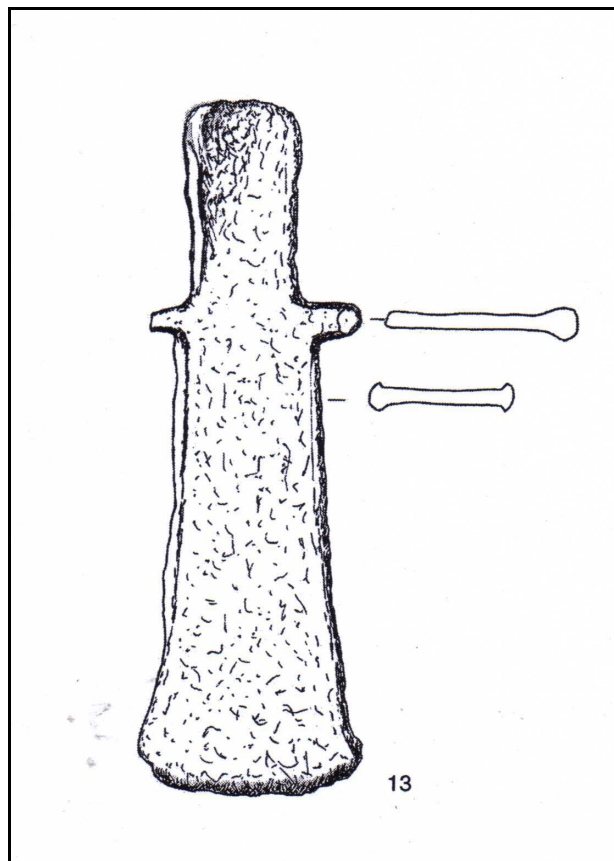

Karta 1. Rasprostranjenost brončanih sjekira s ručicama (prema Wesse 1990: karta 2)

6.1.2. Željezna sjekira s ručicama

I ova sjekira potječe iz grobne cjeline koju nije moguće rekonstruirati (Metzner – Nebelsick 2002: 608). Radi se o željeznoj sjekiri s ručicama koja pripada varijanti III₁ A₁ prema Wesse (1990: 199, T. 24, 131). Sjekire koje pripadaju istoj varijanti pronađene su u Kleinkleinu, Stični, a najviše ih ima u Hallstattu (Wesse 1990). Ukupno je duga 17,7 cm, širina njezina usadnog dijela iznosi 2,9 cm, a širina sječiva 5,6 cm (Wesse 1990: 248). Usadni dio pravokutnog je oblika, a od ostatka tijela sjekire odvajaju ga dvije nasuprot postavljene ručice. Jedna ručica je oštećena, odnosno nedostaje joj završetak i dosta je sitna u odnosu na drugu ručicu. Tijelo sjekire je blago trapezoidno i završava lagano zaobljenim sječivom, dok su bočni rubovinaglašeniji. Nije publicirana sve dok je A. Wesse nije uvrstila u svoju već

spomenutu tipologiju, a kasnije ju spominje i C. Metzner – Nebelsick. Danas se čuva u muzeju u Beču (Wesse 1990: 199).

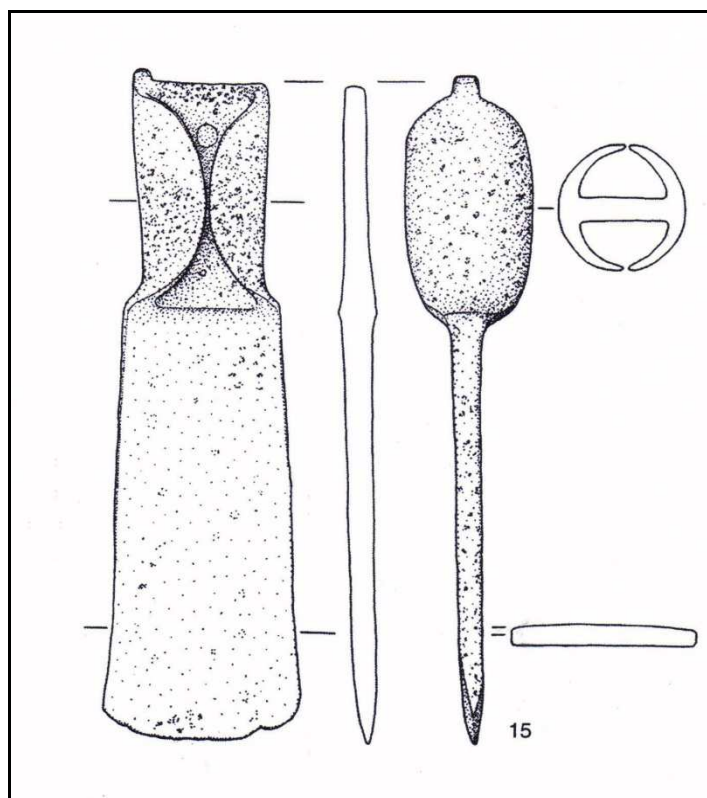

Slika 8. Željezna sjekira s ručicama iz Batine (prema Metzner-Nebelsick 2002: T. 15, 131)

6.1.3. Željezna sjekira sa zaliscima

Željezna sjekira s obostranim zaliscima iz Batine pripada tipu Hallstatt po F. E. Mayeru (1977: 167) i najjugoistočniji je primjerak ovoga tipa sjekira koji je inače čest u srednjoalpskom prostoru, posebno u istočnoj Austriji i Sloveniji (Metzner-Nebelsick 2002: 386). Većina ovih sjekira datira se u razdoblje ranoga halštata, dok u kasnom halštatu više nisu toliko popularne (Metzner-Nebelsick 2002: 386).

Duga je 18,1 cm, širina usadnog dijela (zalizaka) je 3,7 cm, a širina sječiva 5,4 cm (Metzner-Nebelsick 2002: 612). Usadni dio ili vrat sastoji se od zalizaka koji s obje strane okružuju inače u presjeku dosta ravno i pločasto tijelo sjekire. Zalisci se u svom najširem dijelu gotovo dodiruju čineći na taj način skoro kružni presjek tog dijela sjekire. Prijelaz s vrata na tijelo čine markantna ramena iz kojih se tijelo proteže u jedva naglašenom trapezastom obliku prema lagano zaobljenom sječivu.

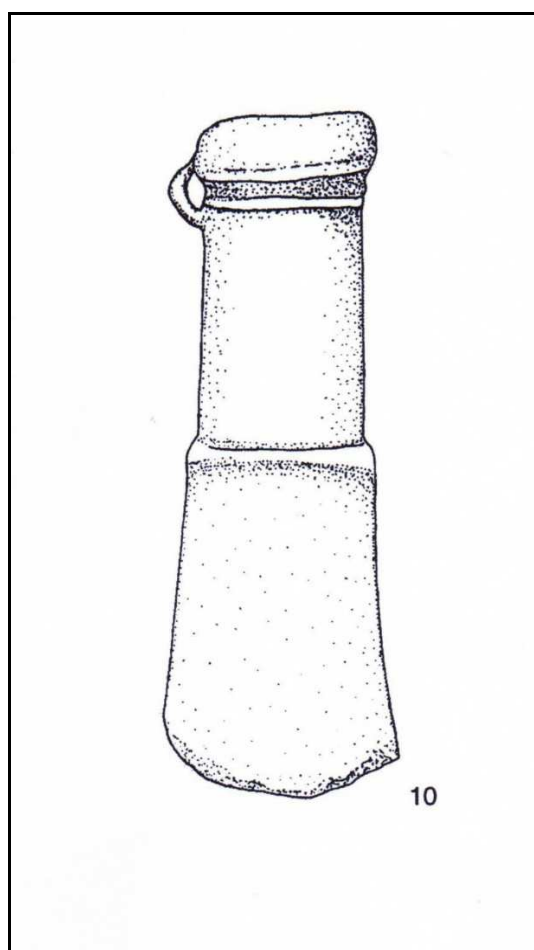
Slika 9. Željezna sjekira sa zaliscima (prema Wesse 2002: T. 20, 15)

6.1.4. Brončana sjekira s tuljcem za nasad

Četvrta sjekira iz Batine brončana je sjekira s tuljcem za nasad. Nažalost, original je izgubljen, tako da njezine točne dimenzije nisu poznate. Budući da je sačuvana slika sjekire iz terenske dokumentacije, Metzner-Nebelsick objavila ju je u svom radu (Metzner-Nebelsick

2002: 621, T. 32, 10). Otvor ove sjekire naglašen je i s vratom je spojen jednom ušicom. Područje između otvora i vrata, a koje je u širini spomenute ušice, ukrašeno je dvama utorima. Vrat je strogo pravokutnog oblika i pruža se sve do naglašenih ramena, odakle se trapezoidno tijelo sjekire spušta prema oštećenom sječivu.

Sličan primjerak pronađen je u tumulu 75 na groblju u Pécs-Jakabhegyju, a kalup za lijevanje ovog tipa sjekira (tip Pécs) pronađen je u naselju Pécs-Makárhegy (Metzner-Nebelsick 2002: 386).

Slika 10. Brončana sjekira s tuljcem za nasad iz Batine (prema Metzner-Nebelsick 2002: T. 32, 10)

6.2. KAPTOL - ČEMERNICA

Lokalitet Čemernica jedna je od dvije nekropole smještene na obroncima Papuka kod sela Kaptol u Požeškoj kotlini. Ekipa iz Arheološkog muzeja u Zagrebu obavila je rekognosciranje 1965. godine, a zbog smještaja tumula na obradivim površinama bilo je nužno što prije istražiti lokalitet. Iste godine počela su iskopavanja koja su trajala do 1971. godine. Istraženo je ukupno 14 tumula koji su tada bili vidljivi u krajoliku. Postoji velika vjerojatnost da ih je nekada bilo više, ali su zbog intenzivne obrade zemljišta uništeni ili je njihova visina spuštana na razinu okolnog terena te u razdoblju iskopavanja nisu bili uočeni (Vejvoda i Mirnik 1971: 186-187; Potrebica 2013: 69). Istraživanja su dala nevjerojatne rezultate koji su lansirali Kaptol bok uz bok s najpoznatijim nalazištima istočnoga halštatskoga kruga. Ljudi pokopani pod tumulima u Čemernici bili su opremljeni s iznimno bogatim i vrijednim metalnim i keramičkim predmetima od kojih su neki bili stranoga podrijetla (Vejvoda i Mirnik 1991). Radi se o kvalitetnoj keramici koja je ponekad ukrašena i grafitom, dijelovima nošnje koji ukazuju na trgovinske odnose sa susjednim kulturnim grupama te oružje od kojeg su neki primjerci uvezeni čak iz Grčke i Italije (Potrebica 2013: 70). Bojne sjekire bile su dio inventara grobova ratnika pod tumulima, a pronađene su u tumulima IV, VII i VIII. Sav materijal s ove izuzetno važne nekropole nalazi se u Arheološkom muzeju u Zagrebu (Potrebica 2009: 102).

6.2.1. Tumul IV

U trenutku kopanja 1967. godine tumul IV bio je relativno nizak (oko 1 m) i razvučen (15 m promjera), a prema terenskoj dokumentaciji u njemu je pronađeno 5 grobova. Uočena je suhozidna konstrukcija od potočnog kamena i lomljenka dimenzija 0,80 x 1,20 x 6,50 m (Vejvoda i Mirnik 1971: 190). Zbog iznimno vrijednih nalaza poput grčko-ilirske kacige, muskulaturnih knemida, višeglavih igala, konjske opreme, kopalja, bojne sjekire te bogatog keramičkog seta, ova grobna cjelina zaslužno je prozvana kneževskom.

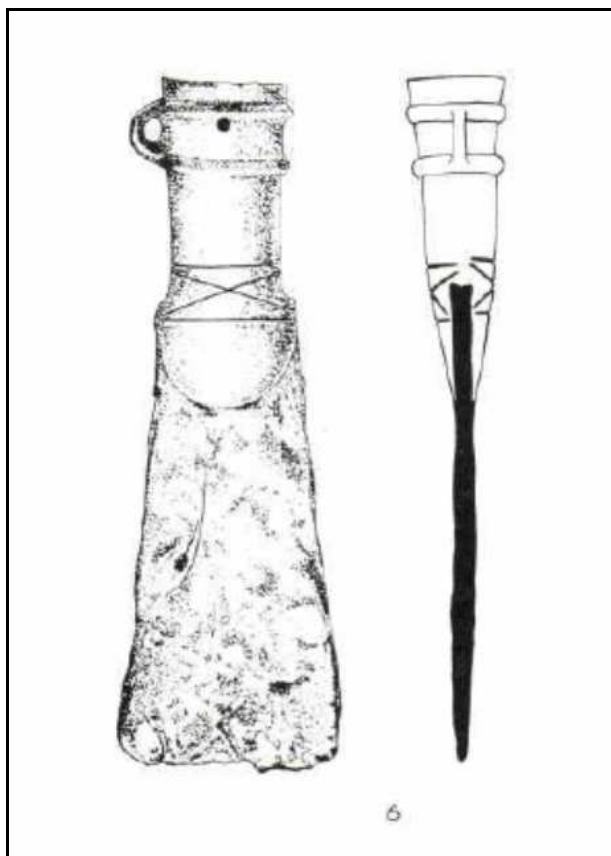
6.2.1.1. Sjekira s brončanim tuljcem za nasad i željeznim sječivom

U grobu 1 tumula IV između ostalog pronađena je jedna bojna sjekira koja zbog svog bimetalnog karaktera plijeni posebnu pažnju. Riječ je o sjekiri s brončanim tuljcem za nasad i željeznim sječivom. Duga je 19 cm (Vejvoda i Mirnik 1971: 192, T. V, 6; 1973: 600, T. 2, 7). Započinje brončanim tuljcem ili otvorom za nasad drška. Na jednoj strani nalazi se ušica čiji završetci se ne naslanjaju direktno na tuljac, već na dva plastična rebra koja okružuju njegov gornji dio. Tuljac je pravokutnog oblika sve do ramena gdje se proširuje i preuzima ulogu držača željeznog dijela sjekire, odnosno tijela koje je trapezastog oblika. Premda je oštećeno, sječivo je bilo relativno ravno. Na ramenu sjekire s obje strane nalaze se urezani motivi u obliku velikog slova X koji su omeđeni dvama vodoravnim paralelnim urezima.

Sudeći prema nalazima knez iz tumula IV pokopan je u drugoj polovici 7. st. pr. Kr., odnosno tijekom relativnokronološkog stupnja Ha C2 (Potrebica 2013: 108). Ksenija Vinski – Gasparini navodi da je ova bojna sjekira jedan od najstarijih elemenata u grobu te da ukazuje na jaku tradiciju kulture polja sa žarama (Vinski-Gasparini 1987: 195). Slične sjekire pronađene su na lokalitetima Ca'Morta, Gornja Radgona i Este s tom razlikom da ti primjerci nisu bimetalni, već brončani (Vinski-Gasparini 1987: 195).

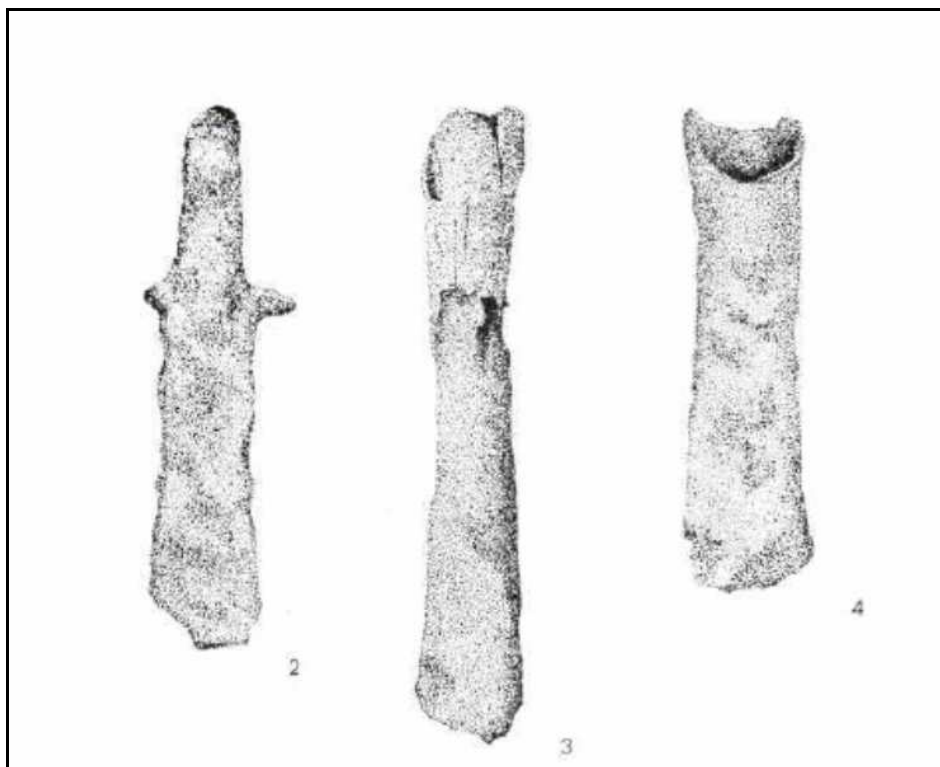
Zašto je onda ova kaptolska sjekira tako posebna? Budući da se radi o prilično ranom grobu, predstavlja li ona spoj tradicije i inovacija kroz "stari" i "novi" metal, odnosno bronzu i željezo? Je li izrađena s toliko pažnje da bi je njezin vlasnik mogao koristiti kao statusni simbol? Ili je, kao i većina metalnih predmeta u grobu koji su stranog podrijetla, ovdje završila možda kao dar, predmet razmjene ili pak ratni plijen? Konkretni odgovor na ova pitanja nažalost vjerojatno nikada nećemo dobiti.

Slika 11. Brončana sjekira s tuljcem za nasad i željeznim sječivom iz tumula IV s lokaliteta Kaptol – Čemernica (prema Vejvoda i Mirnik 1971: T. V, 6)

6.2.2. Tumul VII

Iako je prilikom iskopavanja 1968. i 1970. godine bio vrlo nizak (oko 0,75 m), u tumulu VII pronađena su dva groba i mnoštvo vrijednih nalaza. Grob 1 sadržavao je priloge poput igala s više cilindričnih glavica, kameni brus, dosta željezne šljake i amorfne bronce, ali i 3 koplja i 3 sjekire što ga uvrštava u skupinu ratničkih grobova (Vejvoda i Mirnik 1971: 195-196). Radi se o željeznoj sjekiri s ručicama i dvije željezne sjekire s tuljcem za nasad. To je zanimljiva kombinacija jer je već poznat fenomen pojavljivanja željeznih sjekira s ručicama u paru s još jednom sjekirom. U ovom slučaju riječ je o željeznim sjekirama s tuljcem za nasad, od kojih je jedna dosta velikih dimenzija, dok je druga nešto manja.

Slika 12. Sjekire iz tumula VII s lokaliteta Kaptol – Čemernica (prema Vejvoda i Mirnik 1971: T. X)

6.2.2.1. Željezna sjekira s ručicama

Prema tipologiji A.Wesse ova željezna sjekira s ručicama (slika 12: 2) pripada varijanti III₁ A₂ (Wesse 1990: 199, T. 25, 130). Njezina cjelokupna duljina je 21 cm, usadni dio širok je 2 cm, a sječivo 4,3 cm (Wesse 1990: 248). Usadni dio zaobljen je na vrhu, a u pravokutnom obliku pruža se do ručica koje stoje jedna nasuprot drugoj na oprilike prvoj trećini sjekire. Jedna ručica manja je od druge. Ostatak sjekire je prilično uzak, blago trapezastog oblika, i završava oštećenim sječivom. Sjekire koje pripadaju ovoj varijanti pronađene su u Slovačkoj, Mađarskoj i Sloveniji (Wesse 1990).

6.2.2.2. Željezne sjekire s tuljcem za nasad

U grobu 1 tumula VII pronađene su i dvije željezne sjekire s tuljcem za nasad. Veća sjekira (slika 12: 3) duga je 27 cm (Vejvoda i Mirnik 1973: 603). Krajevi sjekire (otvor i sječivo) gotovo su istih dimenzija, a elegantan izgled postignut je i blagim stanjivanjem na sredini tijela. Sjekira je dosta oštećena, pogotovo sječivo i područje ispod otvora.

Druga sjekira s tuljcem za nasad (slika 12: 4) iz ovog groba također je željezna, a duga je 18,5 cm (Vejvoda i Mirnik 1973: 603). Iako je manja, izgledom je robusnija od prethodne sjekire. Ima ovalni otvor koji je s jedne strane nešto dublji, a cjelokupno tijelo sjekire prilično je pravilno. Kao i u slučaju veće sjekire, sječivo je oštećeno.

Oba primjerka pripadaju istom tipu bojnih sjekira, ali njihove dimenzije i izgled prilično se razlikuju. Unatoč njihovim razlikama ne možemo tvrditi da su imale različite funkcije, pogotovo s obzirom na to da se s njima u grobu nalazi i željezna sjekira s ručicama.

6.2.3. Tumul VIII

Ovaj tumul otkriven je sasvim slučajno kada je plug tijekom oranja počeo izbacivati velike količine ulomaka keramike i brončanih i željeznih predmeta, odnosno bio je toliko razvučen da nije bio vidljiv u krajoliku. Sadržavao je dva groba. U grobu 1 pronađeni su predmeti koji upućuju na to da je to bio grob ratnika. Osim ulomaka keramike sadržavao je konjsku opremu, željezne žvale, 12 komada brončanog iskucanog lima, dvije brončane karičice, dvije oštrice željeznih noževa, dvije željezne pločice, tri željezna koplja i dvije željezne sjekire s tuljcem za nasad (Vejvoda i Mirnik 1971: 196-197). Ove sjekire nisu objavljene u literaturi pa nam nisu poznate njihove dimenzije kao niti izgled. Unatoč tomu, potrebno ih je barem spomenuti i uvrstiti u tipološku tablicu.

6.3. KAPTOL – GRADCI

Lokalitet Gradci druga je nekropola stariježeljeznodobnog kompleksa u Kaptolu. Za sada je na njoj zapaženo oko 25 tumula, a od 2000. godine ekipa Odsjeka za arheologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu i Centra za prapovijesna istraživanja pod vodstvom dr. sc. Hrvoja Potrebice istražila je njih 15 (Potrebica 2009: 99; 2013: 71). Nekropola Gradci nalazi se bliže samoj gradini i čini se da je omeđena fortifikacijom (Pavličić i Potrebica 2013: 7).

Što se tiče materijala u grobovima, ova nekropola ni u kom slučaju ne zaostaje za Čemernicom, ali niti za bilo kojim drugim lokalitetom starijega željeznoga doba na ovom prostoru. Upravo je na ovom nalazištu otkopan zasada najbogatiji halštatski kneževski grob u Hrvatskoj (Potrebica 2013: 72). Zbog velike količine nalaza i njihove dugotrajne konzervacije, kao i zbog činjenice da je istraživanje ove nekropole počelo relativno nedavno, cjelokupni materijal iz ovih tumula nije objavljen te upravo zbog toga u ovom radu neće biti kategorizirane i opisane sve bojne sjekire s ovog lokaliteta. Zasada ih je pronađeno 8, ali objavljene su samo 4. Svi nalazi s ovog lokaliteta čuvaju se u Gradskom muzeju u Požegi (Potrebica 2009: 102).

6.3.1. Tumul 1

Tumul 1 prvi je istražen tumul na lokalitetu Kaptol – Gradci tijekom dviju kampanja 2001. i 2002. godine (Potrebica i Pavličić 2011: 3). Bio je visok otprilike 1,5 m, a promjer mu je zbog pada terena varirao između 12 i 14 m (Potrebica 2002: 332). Zemljani nasip prekrivao je pravokutnu suhozidnu kamenu konstrukciju unutar koje su pronađene keramičke posude, brončana fibula sa zadebljanjima na luku i brončanim prstenastim privjescima, dva keramička pršljenka, željezni nožić, ali i željezna sjekira s ručicama. Prema prilogima čini se da se radi o ženskom grobu, što je pokazala i antropološka analiza, a datira se u prvu polovicu 7. st. pr. Kr., odnosno Ha C1 (Potrebica i Pavličić 2011: 3).

6.3.1.1. Željezna sjekira s ručicama

Ova željezna sjekira s ručicama duga je 17,5 cm, a njezina najveća širina iznosi 4,5 cm (Potrebica i Pavličić 2011: 10). Vrh usadnog dijela je zaobljen, a u blago trapezastoj formi pruža se sve do ručica. Obje ručice su sačuvane i stoje jedna nasuprot druge, ali ne u istoj ravnini. Nalaze se otprilike na prvoj trećini cjelokupne duljine sjekire, odakle se tijelo sjekire nastavlja u blago trapezastoj formi sve do ravnog, ali oštećenog sječiva. Prema tipologiji A. Wesse (1990: 81, slika 19) pripada varijanti III₂ A,1 željeznih sjekira s ručicama.

Budući da nam ostali nalazi sugeriraju da je tumul 1 bio posljednje počivalište ženske osobe, sasvim je opravdana zbunjenost koju izaziva prisutnost željezne sjekire s ručicama koju smo često u kombinaciji s još jednom sjekirom navikli viđati u grobovima muškaraca ratnika istočnoga halštatskoga kruga. U ovakvim okolnostima dolazi do izražaja dvojba oko funkcije ovog tipa sjekira. Nedostatak drugih elemenata naoružanja i tipičnih priloga u muškim ratničkim grobovima sugerira da se u ovom slučaju ne radi o oružju, već da je ova sjekira svojoj vlasnici mogla služiti kao oruđe ili statusni simbol. Za to postoje paralele na području Etrurije i Mediterana gdje su visokopozicionirane žene poput svećenica imale slične priloge u grobovima (Potrebica i Pavličić 2011: 3).

Slika 13. Željezna sjekira s ručicama iz tumula 1 na lokalitetu Kaptol – Gradci (prema Potrebica 2013: 102, slika 48)

6.3.2. Tumul 2

Tumul 2 istraživao je tijekom 2002. i 2003. godine. Suhozidna kamena konstrukcija podignuta je na spalištu, a kasnije je zasuta zemljom (Potrebica i Pavličić 2011: 10). Pokojniku su priložene izuzetne keramičke posude od kojih su neke ukrašene metalnim pločicama i lamelama što ukazuje na konceptualnu povezanost kaptolskih željeznodobnih žitelja s elitnim suvremenima s područja Alpa. Osim keramike, ovaj grob sadržavao je i metalne nalaze poput dviju željeznih strelica, željezne perle i željezne sjekire sa zaliscima, a okvirno se datira u polovicu 7. st. pr. Kr. (Potrebica i Pavličić 2011: 10; Potrebica 2013: 103).

6.3.2.1. Željezna sjekira sa zaliscima

Ova željezna sjekira s ručicama duga je 18,2 cm, a široka 4,5 cm (Potrebica i Pavličić 2011: 13). Prema Mayerovoj klasifikaciji pripada tipu Hallstatt (Mayer 1977: 167). Započinje ravnim usadnim dijelom ispod kojega se nakon nekoliko milimetara nalaze zalisci koji nisu jako široki kao u slučaju sjekire iz Batine. Prijelaz iz ramena u tijelo sjekire nije pretjerano naglašen, a samo tijelo je pravokutnog oblika i završava ravnim, ali oštećenim sječivom.

Ova sjekira posebna je jer je na njoj između zalizaka urezana oznaka koja podsjeća na rimski broj XIII. Poznata su nam dva centra širenja markiranih sjekira u Europi – istočnoalpski prostor te gornja i srednja Italija – a primjerak iz Kaptola pomaknuo je rub rasprostiranja prema istoku (Mayer 1976: 367; Potrebica 2013: 103). Sjekira istog tipa i s gotovo istom urezanom oznakom pronađena je i na lokalitetu Legen, s tom razlikom da ima ušicu i napravljena je od bronce (Vinski-Gasparini 1987: slika 11, 5).

Još uvijek nisu usuglašena mišljenja oko znakova X, V i I koji se u različitim kombinacijama pojavljuju na predmetima. Neki autori smatraju da se radi o trgovačkoj oznaci, drugi im pripisuju kultno značenje, a nije isključeno niti da se radi o oznakama vlasništva, proizvođačaili pak o natpisima (Egg 1996: 57-61).

Slika 14. Željezna sjekira sa zaliscima iz tumula 2 na lokalitetu Kaptol – Gradci (prema Potrebica 2013: 103, slika 49)

6.3.3. Tumul 6

Najveći i najbogatiji tumul na nekropoli Gradci istražen je tijekom 2004. i 2005. godine. Nalazio se na neravnom terenu i u prošlom je stoljeću oštećen ukopavanjem mitralješkog rova tijekom vojnih vježbi pasačuvana visina od 2,8 m i promjer od 18 m zasigurno nisu njegove izvorne dimenzije (Pavličić i Potrebica 2013: 8-9). U nasipu je pronađen jedan paljevinski grob koji odgovara samom kraju pokopavanja na ovoj nekropoli, a pravo iznenađenje bilo je

zaštićeno drvenom i kamenom komorom u sredini tumula. Zbog izuzetnih nalaza poput brončanog i željeznog mača, zdjelaste kacige, brončane situle, bojnih sjekira, kopalja, brojnih dijelova konjske opreme, dijelova kola i prekrasnih keramičkih posuda ovaj grob s razlogom nosi naziv kneževski. Dva kvantitativno i kvalitativno identična i bogata kompleta nalaza u ovoj grobnoj cjelini sugeriraju da se radi o dvojnog kneževskom grobu koji se datira u Ha C1, odnosno sam početak starijega željeznoga doba (Potrebica 2013: 72). U ovom grobu pronađene su 4 bojne sjekire (dvije sjekire s ručicama, sjekira s tuljcem za nasad i sjekira sa zaliscima), ali u trenutku pisanja ovoga rada konzervirane su i objavljene samo dvije. Preostale dvije neće biti analizirane i opisane, ali bit će uvrštene u tablicu učestalosti tipova sjekira, kao i u tablicu s popisom nalaza.

6.3.3.1. Željezna sjekira s ručicama

Ova željezna sjekira s ručicama dio je jednog para bojnih sjekira u tumulu 6. U tekstu je već spomenuto da se ovaj tip često pojavljuje u kombinaciji s drugim sjekirama, tako da ova situacija nije čudna.

Ovaj primjerak dug je 14,1 cm, a širok 4,3 cm (Pavličić i Potrebica 2013: 28). Usadni dio sjekire zaobljen je te se u trapezastoj formi pruža sve do polukružnog sječiva. Na vrhu usadnog dijela vidljiva je i mala izbočina. Sačuvana je samo jedna ručica koja se nalazi na otprilike prvoj trećini sjekire. Prema tipologiji A. Wesse ova sjekira pripada varijanti III₃ A,2.

Slika 15. Željezna sjekira s ručicama iz tumula 6 na lokalitetu Kaptol – Gradci (prema Pavličić i Potrebica 2013: 28)

6.3.3.2. Željezna sjekira s tuljcem za nasad

Ovaj tip sjekira uglavnom se pojavljuje u kasnijoj fazi starijega željeznoga doba, ali u ovom slučaju datira se u kraj 8. ili početak 7. st. pr. Kr. Ovako rana datacija nije usamljen slučaj – na prostoru dolenske skupine u Sloveniji ponekad se ovaj tip sjekira pojavljuje u grobovima koji se datiraju u rane stupnjeve halštata (Pavličić i Potrebica 2013).

Tuljac za nasad ove sjekire ovalnog je oblika i ispunjen ostacima drveta. Sjekira je duga 17,1 cm, a široka 4,9 cm (Pavličić i Potrebica 2013: 28). Bočne strane su ravne i paralelne, a sjekira završava ravnim sječivom.

Slika 16. Željezna sjekira s tuljcem za nasad iz tumula 6 na lokalitetu Kapol – Gradci (prema Pavličić i Potrebica 2013: 28)

6.4. GORIČAN

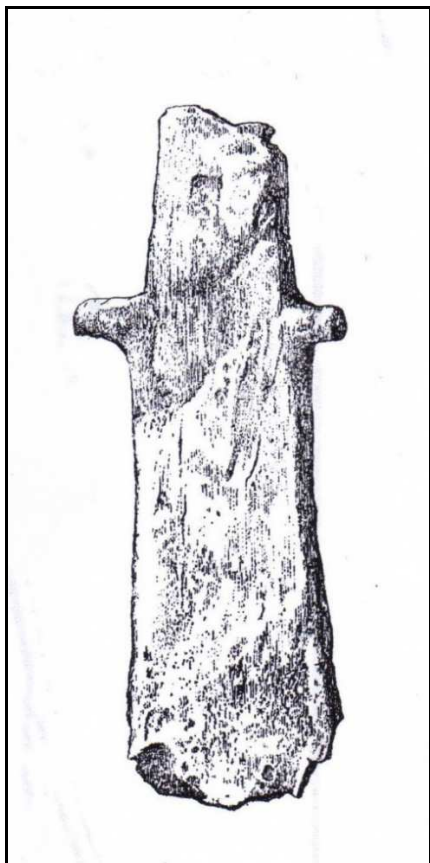
Lokalitet Goričan jedan je od lokaliteta grupe Martijanec – Kaptol, a smješten je u blizini Čakovca u Međimurju (Vinski-Gasparini 1987: 186). Nekropola je iskopavana tijekom nekoliko godina, a rezultati su pokazali da se radi o tumulima u kojima su metalni nalazi prilično rijetki (Vinski-Gasparini 1987: 198) te se smatra da su opljačkani još u prapovijesti (Vidović 1978: 10). Neki tumuli bili su djelomično uništeni zbog obrade zemljišta, ali nalazi koji iz njih potječu sugeriraju da je pokopavanje na ovom lokalitetu trajalo od 7. do 4. st. pr. Kr (Vidović 1978: 10).

6.4.1. Tumul IV

Tumul IV istražen je sedamdesetih godina prošloga stoljeća. O njemu u literaturi nema puno podataka, osim djelomične objave nalaza. Sadržavao je željeznu sjekiru s ručicama, zavijeni nož, željezni pektoral te keramičke oblike poput posude na nozi (Vinski – Gasparini 1987: T. XXI, 5-7; Vidović 1978: 10).

6.4.1.1. Željezna sjekira s ručicama

Željezna sjekira s ručicama iz tumula IV jedna je od samo dviju sjekira nađenih na ovoj nekropoli. Dimenzije nažalost nisu spomenute u literaturi, ali objavljen je njezin crtež (Vinski – Gasparini 1987: T. XXI, 6). Radi se o primjerku čije je cijelo tijelo blago trapezastog oblika. Počinje usadnim dijelom koji je prilično oštećen, ali čini se da mu je vrh mogao biti ravan. Otprilike na prvoj trećini cjelokupne dužine sjekire nalaze se dvije nasuprot postavljene ručice od kojih je jedna malo dulja od druge. Sjekira završava jako oštećenim sječivom kojemu nije moguće odrediti oblik. Prema tipologiji A. Wesse ova sjekira s ručicama iz Goričana spadala bi u varijantu III₁ A, koja se datira na sam početak halštata (Wesse 1990: 76, 167).

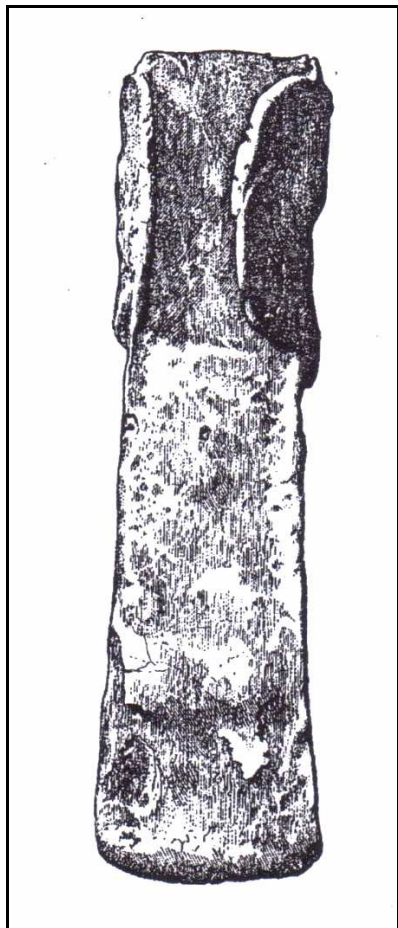
Slika 17. Željezna sjekira s ručicama iz tumula IV na lokalitetu Goričan (prema Vinski – Gasparini 1987: T. XXI, 6)

6.4.2. Tumul VI

Slično kao i s tumulom IV, i ova grobna cjelina je manjkavo objavljena. Osim keramike, sadržavala je kotlić s križnim atašama, željeznu sjekiru sa zaliscima, željezno koplje i zavinuti nožić (Vinski – Gasparini 1987: 198-199).

6.4.2.1. Željezna sjekira sa zaliscima

Radi se o željeznoj sjekiri sa zaliscima čije dimenzije nisu objavljene u literaturi. Izgledom je gotovo identična sjekiri sa zaliscima iz tumula 2 s lokaliteta Kaptol – Gradci. Počinje usadnim dijelom na koji se nakon nekoliko milimetara (prema slobodnoj procjeni) nastavljaju prilično uski zalisci. Jedan od njih nije sačuvan, ali i da jest, ne bi se dodirivao s drugim. Od zalizaka sjekira se pruža u jedva primjetnom trapezastom obliku sve do lagano zaobljenog sječiva. I ovdje je riječ o Mayerovom tipu Hallstatt (Mayer 1977: 167).

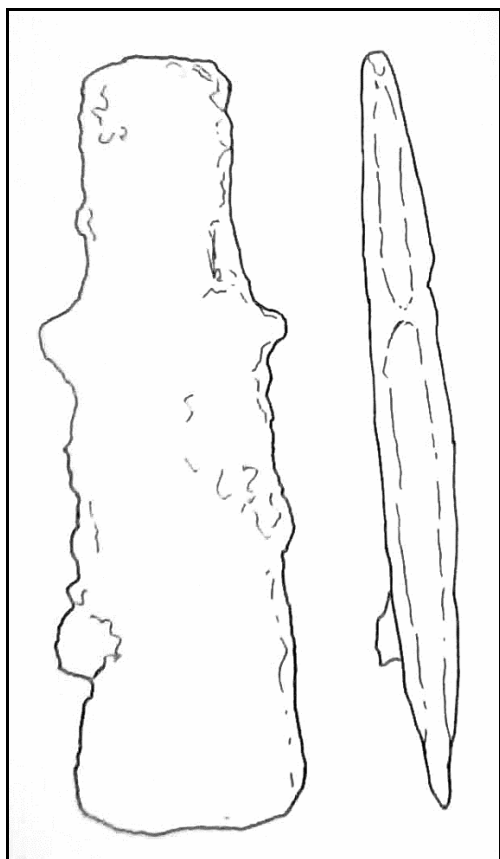
Slika 18. Željezna sjekira sa zaliscima iz tumula VI sa lokaliteta Goričan (prema Vinski – Gasparini 1987: T. XXII, 6)

6.5. PEĆINA NA GRADINI KOD PREMANTURE

Pećina na Gradini kod Premanture kao arheološki lokalitet istražena je 1999. godine te se uspostavilo da većina nalaza iz tri iskopane sonde pripada razdoblju antike (Brajković i dr. 2002). Osim nekoliko ulomaka prapovijesne keramike, jedini prapovijesni nalaz s ovog lokaliteta je željezna sjekira s ručicama.

6.5.1. Željezna sjekira s ručicama

Pronađena u sondi II, 16 m južno od ulaza u pećinu na relativnoj dubini od 75 cm, predstavlja prvi nalaz ovakvog tipa, a ujedno i najstariji željezni nalaz na prostoru Istre (Brajković i dr. 2002; Mihovilić 2013: 120). Usadni dio na vrhu je ravan, a do ručica se pruža u obliku nepravilnog pravokutnika. Obje ručice su sačuvane i nalaze se jedna nasuprot drugoj, ali nisu jednakog oblika i veličine. Od ručica do jedva zaobljenog sječiva tijelo sjekire je blago trapezastog oblika. Prema Wesse (1990: 77) pripada varijanti III₁ D₁. Mihovilić navodi da je ovaj istarski primjerak najsjeverniji nalaz ove varijante sjekira s ručicama koja je inače karakteristična za prostor Grčke gdje se datira u razdoblje od kraja 10. do sredine 7. st. pr. Kr. (Mihovilić 2013: 120). Budući da je pronađena u specifičnom kontekstu i bez popratnih nalaza koji bi upućivali na razdoblje njezina korištenja, u ovom slučaju svakako treba biti na oprezu prilikom datiranja. Ova željezna sjekira s ručicama pohranjena je u Arheološkom muzeju Istre (Mihovilić 2013).

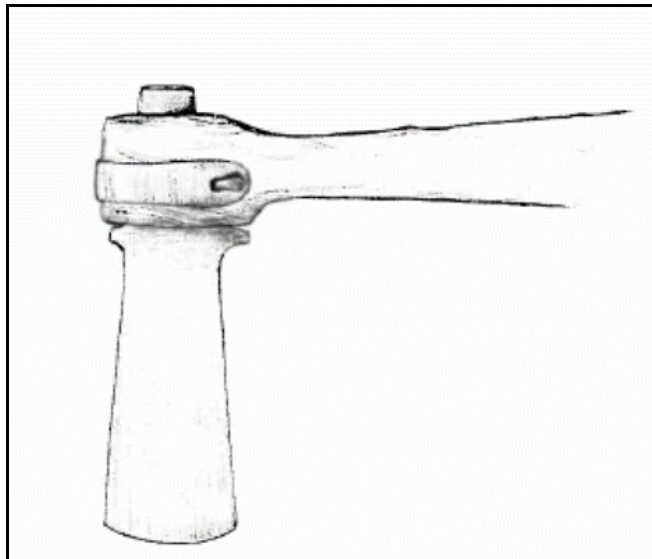
Slika 19. Željezna sjekira s ručicama s lokaliteta Pečina na Gradini kod Premanture (prema Brajković i dr. 2002: 9)

6.6. MALI DRINIĆ

Godine 1992. u koritu rijeke Cetine na položaju Mali Drinić pronađena je željezna sjekira sa zaliscima (slika 23, 1). Duga je 18,4 cm, širina u predjelu ručica je 4,1 cm, a najveća širina sječiva je 5,1 cm (Milošević 2002: 252). Započinje izduženim pravokutnim usadnim dijelom koji se nastavlja sve do nasuprotno postavljenih ručica koje nisu jednake veličine. Od ručica do zaobljenog, ali oštećenog sječiva tijelo sjekire pruža se u naglašeno lepezastom obliku. Iznimno je dobro sačuvana, a očuvan je i željezni okov duljine 6,2 cm i širine 2,5 cm sa zakovicom koji je dodatno učvršćivao drveni držak (Milošević 2002: 252). Željezni okov pruža novi vid rekonstrukcije spajanja sjekira s ručicama i drška. Milošević (2002: 256)

smatra da prema tipologiji A. Wesse pripada varijanti II₁ koja se datira u razdoblje između 950 i 850 g. pr. Kr. Ova sjekira čuva se u Muzeju cetinske krajine u Sinju.

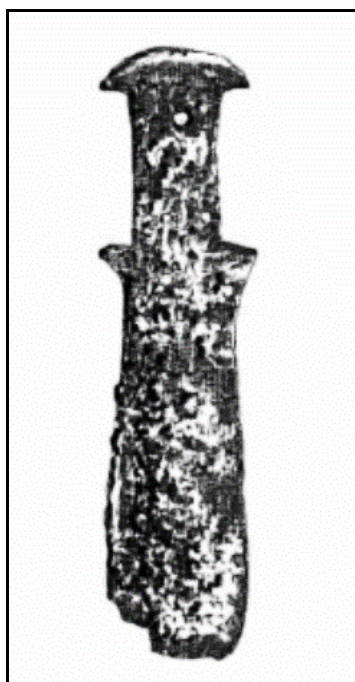
Slika 20. Rekonstrukcija drška sjekire s ručicama nađene u koritu rijeke Cetine (prema Milošević 2002: slika 4)

6.7. DUGIŠ U OTOKU

Prilikom melioracijskih radova u Sinjskom polju na prostoru sojeničkog prapovijesnog naselja na položaju Dugiš u Otoku 1995. godine pronađena je željezna sjekira s ručicama. Duga je 16,6 cm, u predjelu ručica široka je 4,1 cm, a sječivo je široko 4,5 cm (Milošević 2002: 252). Vrh usadnog dijela je ravan, a u trapezastom obliku pruža se sve do dvije nasuprot postavljene ručice. Od ručica se nastavlja lepezasto tijelo koje završava oštećenim sječivom (slika 23, 2). I ova sjekira pripada varijanti II₁ (Milošević 2002: 256). Pohranjena je u Arheološkom muzeju u Splitu.

6.8. STON NA PELJEŠCU

U proljeće 1903. godine prilikom radova na cesti koja vodi iz Velikog Stona u Mali Ston pronađeno je (i uništeno) 7 grobova koji su sadržavali uglavnom brončani nakit te nekoliko željeznih kopalja (Posedel 1905: 441-442; Marijan 2001: 35-36; Milošević 2002: 254). Jedan od nalaza bila je i željezna sjekira s ručicama koja je u prvoj objavi protumačena kao željezni mač (Posedel 1905: 442). Duga je 14,7 cm, ručice su široke 3,9, a sječivo 3,3, cm (Milošević 2002: 254). Započinje polukružno oblikovanim vrhom koji je širi od samog usadnog dijela. Usadni dio pravokutne je forme sve do ručica koje su postavljene jedna nasuprot drugoj, ali razlikuju se u veličini i obliku. Ručice se nalaze otprilike na prvoj trećini sjekire, a od njih se do oštećenog sječiva pruža blago trapezasto tijelo. Prema slici se čini da se malo ispod polukružnog vrha na usadnom dijelu nalazi rupa koja je mogla služiti za pridržavanje drvenog drška. Ova sjekira pripada varijanti III3A,3 prema Wesse (Wesse 1990: 201, T. 34, 158). Trenutno se vjerojatno nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu (Milošević 2002: 254).

Slika 21. Željezna sjekira s ručicama s lokaliteta Ston na Pelješcu (prema Milošević 2002: slika 2)

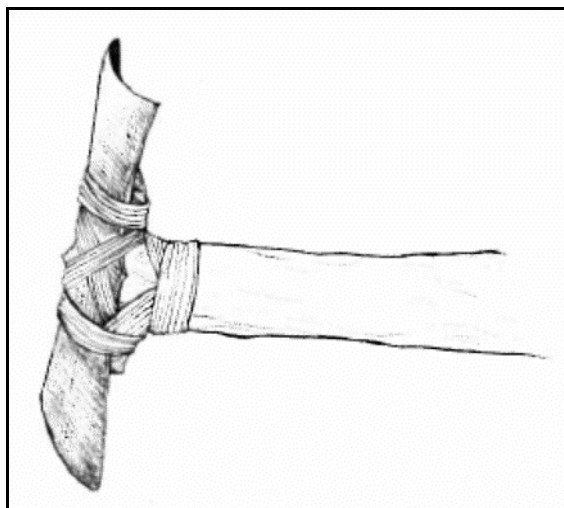
6.9. NEPOZNATA DALMATINSKA NALAZIŠTA

Ostale sjekire s ručicama s ovoga područja potječu s nepoznatih dalmatinskih nalazišta, a sve se nalaze u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu i pronađene su prije 1940. godine (Milošević 2002). Budući da nema konteksta nalaza niti podataka o lokalitetu, bit će analizirane i opisane prema dostupnim podacima.

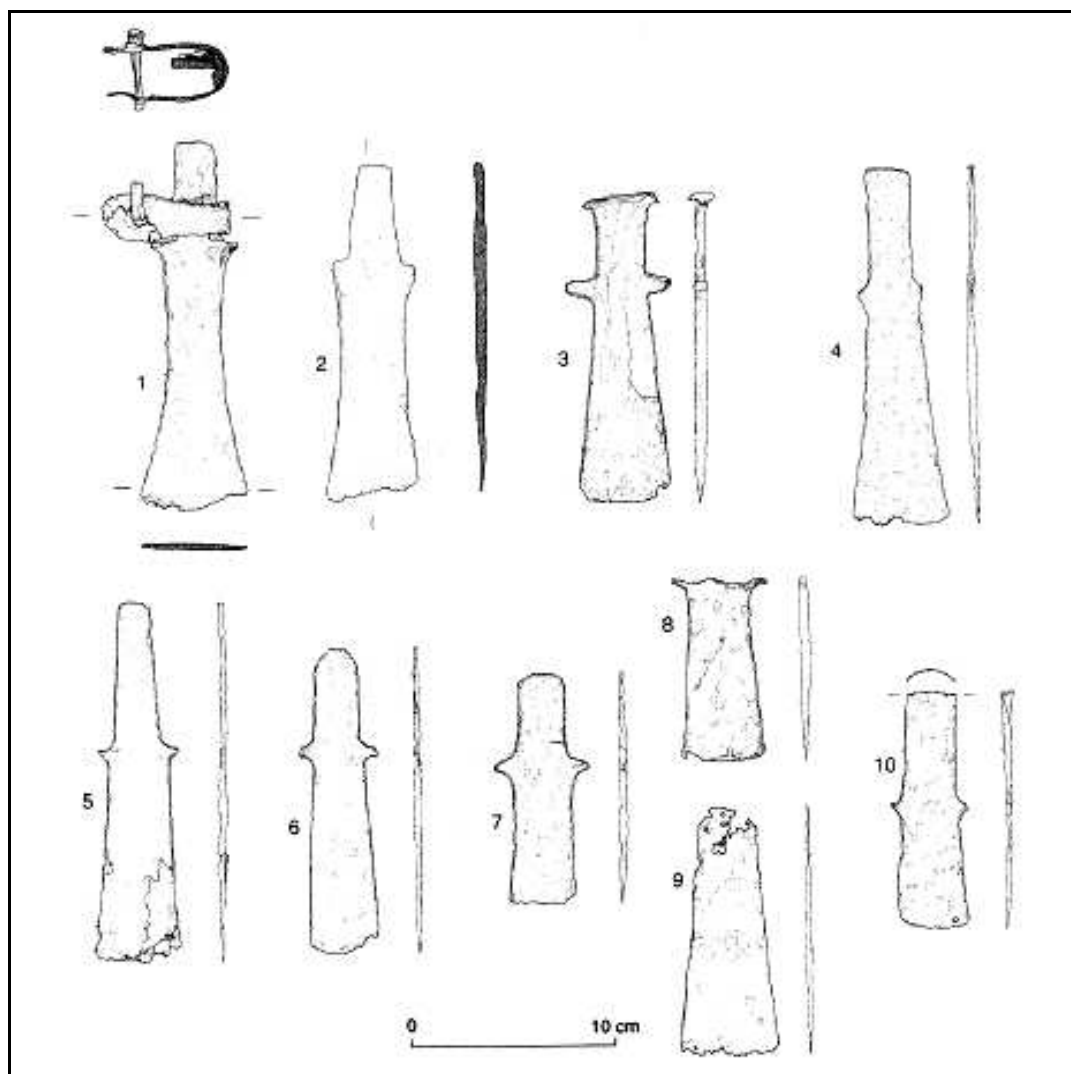
1. Željezna sjekira s ručicama (slika 23, 3) jako je dobro očuvana. Služila je i kao dljeto što se vidi prema raskovanom vrhu usadnog dijela (Milošević 2002: 253). Duga je 15,5 cm, širina ručica je 5 cm, a širina sječiva 4,4 cm (Milošević 2002: 252-253). Započinje već spomenutim raskovanim vrhom. Usadni dio je pravokutan i pruža se do dviju nasuprot postavljenih ručica. Ostatak tijela sjekire nastavlja se u trapezastom obliku sve do ravnog sječiva čiji su kutovi oštećeni. Prema Wesse pripada varijanti III₁ A,₃ (Wesse 1990: 77).
2. Željezna sjekira s ručicama (slika 23, 4) duga je 17,2 cm, ručice su široke 3 cm, a sječivo 4,5 cm (Milošević 2002: 253). Vrh usadnog dijela je ravan. Usadni dio se u pravokutnom obliku nastavlja sve do ručica koje se nalaze otprilike na prvoj trećini ukupne duljine. Odnasuprotno postavljenih ručica tijelo sjekire pruža se u trapezastom obliku do oštećenog sječiva. Prema tipologiji A. Wesse pripada varijanti III₂ C,₁ (Wesse 1990: 78).
3. Željezna sjekira s ručicama (slika 23, 5) duga je 17,8 cm. Širina njezinih ručica je 3,7 cm, a sječiva 4,1 (Milošević 2002: 253). Započinje dugim pravokutnim usadnim dijelom koji je na vrhu polukružno oblikovan. Ispod nasuprotno postavljenih ručica pruža se trapezasto sječivo koje završava oštećenim sječivom. Prema tipologiji A. Wesse pripada varijanti III₂ C,₁ (Wesse 1990: 78).
4. Željezna sjekira s ručicama (slika 23, 6) duga je 15,2 cm, ručice su široke 3,8, a sječivo 3,2 cm (Milošević 2002: 253). Usadni dio je pravokutne forme sa zaobljenim vrhom. Ručice su postavljene jedna nasuprot drugoj, a od njih se pruža blago trapezasto tijelo sjekire sve do lagano zaobljenog, ali oštećenog sječiva. Prema tipologiji A. Wesse pripada varijanti III₂ C,₁ (Wesse 1990: 78).
5. Željezna sjekira s ručicama (slika 23, 7) duga je 11, 5 cm, ručice su joj široke 4,5 cm, a sječivo 3,2 cm (Milošević 2002: 253). Usadni dio je pravokutnog oblika, a rubovi vrha

su malo zaobljeni. Od nasupotno postavljenih ručica pruža se pravokutno tijelo sjekire sve do sječiva. Prema tipologiji A. Wesse pripada varijanti III₁ C,3 (Wesse 1990: 77).

6. Željezna sjekira s ručicama (slika 23, 8) nije sačuvana u cijelosti, odnosno nedostaje joj usadni dio. Sačuvane su dvije nasuprotne ručice čija širina iznosi 4,5 cm. Od njih se pruža blago trapezasto tijelo dugo 9,2 cm koje završava 4,1 cm širokim ravnim sječivom (Milošević 2002: 253). Zbog nepotpune očuvanosti teško joj je i riskantno odrediti varijantu prema Wesse, ali mogla bi pripadati varijanti II₁ (Milošević 2002: 256).
7. Dio trapezastog tijela duljine 12,3 cm jedini je sačuvani dio ove željezne sjekire s ručicama (slika 2, 9). Sječivo je ravno, ali oštećeno, a široko je 4,7 cm (Milošević 2002: 253). Upravo zbog nedostatka usadnog dijela i ručica nije moguće odrediti varijantu sjekire.
8. Ova željezna sjekira s ručicama tipološki je unikat (slika 23, 10). Ukupno je duga 11,7 cm, a širina njezinog sječiva iznosi 3,4 cm (Milošević 2002: 254). Vrh usadnog dijela konkavno je raskovan i naoštren, a ručice čija je širina 4,7 cm postavljene su otprilike na sredini sjekire što je jako rijetko. Upravo zbog toga Milošević (2002: 254) pretpostavlja da se radi o dvostrukoj alatci koja je jednim dijelom upotrebljavana kao klasična sjekira ili tesla, a drugim kao konveksno dlijeto. Isti autor smatra da pripada varijanti III₁ C,3 po tipologiji A. Wesse (Milošević 2002: 256).

Slika 22. Prijedlog rekonstrukcije drška sjekire s ručicama pod brojem 8 (prema Milošević 2002: slika 5)

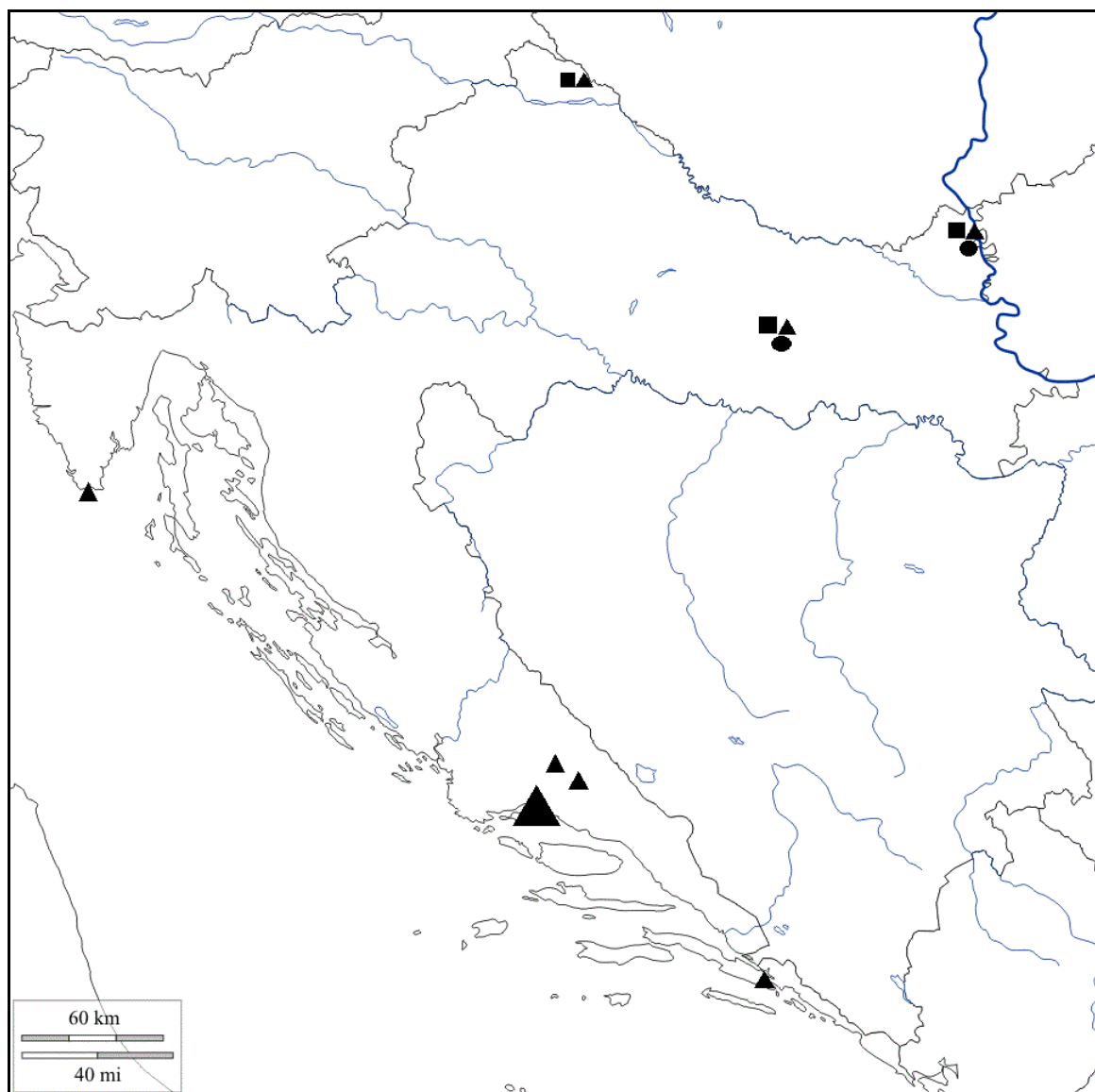
Slika 23. Željezne sjekire s ručicama s nepoznatih dalmatinskih nalazišta (prema Milošević 2002: T. 1)

7. REZULTATI ANALIZE

	Batina	Kaptol - Čemernica	Kaptol - Gradci	Goričan	Istra	Dalmacija
Sjekire s ručicama	2	1	3	1	1	11
Sjekire sa zaliscima	1		2	1		
Sjekire s tuljcem za nasad	1	5	1			

Tablica 1. Učestalost tipova sjekira na lokalitetima

Kako se vidi na tablici učestalosti tipova sjekira po lokalitetima najzastupljeniji tip sjekira u Hrvatskoj tijekom starijega željeznoga doba je sjekira s ručicama koja broji 19 primjeraka od ukupno 30 sjekira, odnosno 63,33%. Najviše ih je na prostoru Dalmacije. Slijede sjekire s tuljcem za nasad kojih je 7, odnosno 23,33%, a najbrojnije su na lokalitetu Kaptol – Čemernica. Najmanje ima sjekira sa zaliscima. Samo ih je 4, odnosno 13,33%, a prisutne su na lokalitetima Batina, Kaptol – Gradci i Goričan.

Karta 2. Rasprostranjenost željeznodobnih bojnih sjekira u Hrvatskoj. Legenda: sjekire s ručicama (▲), sjekire sa zaliscima (■), sjekire s tuljcem za nasad (●) (slijeпа karta preuzeta s: http://d-maps.com/carte.php?num_car=5353&lang=en 17.11.2015.)

Na lokalitetima koji se nalaze na obali Jadrana prisutne su isključivo sjekire s ručicama. Budući da većina njih ne potječe iz sigurnog konteksta, kao i zbog činjenice da prilaganje sjekira u grobove na ovom prostoru nije bila uobičajena praksa u istoj mjeri kao u kontinentalnoj Hrvatskoj, iznimno je teško definirati njihovu funkciju. Možda je sjekira iz Stona na Pelješcu koja potječe iz groba imala funkciju oružja ili barem statusnog simbola, dok bi se za sjekire iz Pećine na Gradini kod Premanture i Dugiša u Otoku uvjetno moglo pretpostaviti da su bile alatke jer dolaze iz naselja. Jedino se za željeznu sjekiru s ručicama s nepoznatog lokaliteta u Dalmaciji pod brojem 1 može sa sigurnošću tvrditi da je služila kao

alat. Tako velika gustoća nalaza sjekira s ručicama možda je posljedica pomorske trgovine, ali isto tako mogla bi biti indikator da je vrijeme za promjenu percepcije o istočnojadranskom prostoru u vrijeme starijega željeznoga doba.

Na prostoru daljske kulturne grupe imamo zanimljivu situaciju. Već je spomenuto koliko su važni bili riječni tokovi u prapovijesti, a činjenica da su u Batini koja se nalazi na samom Dunavu i nedaleko od Drave prisutna sva tri tipa sjekira govori nam puno o komunikaciji s istočnim halštatskim krugom. Neopisiva je šteta što na tom prostoru nemamo sačuvanih grobnih cjelina s bojnim sjekirama jer je taj geografski položaj idealan za promatranje odnosa istočnjačkih, balkanskih i alpskih elemenata tijekom starijega željeznoga doba, ali i u razdobljima koja mu prethode i koja ga slijede.

8. USPOREDBA S LOKALITETIMA U SLOVENIJI, AUSTRIJI, MAĐARSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI

Budući da većina nalaza bojnih sjekira u Hrvatskoj ne dolazi iz sigurnog konteksta, prilikom usporedbe sa stranim lokalitetima bit će uzete u obzir samo zatvorene cjeline, odnosno grobovi s lokaliteta Kaptol – Čemernica, Kaptol – Gradci i Goričan.

	Kaptol – Čemernica			Kaptol – Gradci			Goričan	
	Tumul IV/1	Tumul VII/1	Tumul VII/1	Tumul 1	Tumul 2	Tumul 6	Tumul IV/1	Tumul VI/1
Sjekira s ručicama		X		X		2X	X	
Sjekira sa zaliscima					X	X		X
Sjekira s tuljcem za nasad	X	2X	2X			X		
Koplje	X	X	X			X		X
Nož			X	X		X	X	X
Mač						X		
Strelica					X			
Kaciga	X					X		
Oklop	X					X		
Knemide	X							
Brus	X	X				X		
Žvale	X	X	X			X		
Razvodnici	X	X	X			X		
Prstenovi	X		X			X		
Privjesci	X					X		
Kola						X		
Perle					X	X		
Igle	X	X				X		
Fibule				X				
Pločice			X					
Pršljenci				X				
Pojasna garnitura						X		
Brončane posude						X		X
Keramičke posude	X	X	X	X	X	X	X	X

Tablica 2. Popis nalaza u grobovima s bojnim sjekirama u Hrvatskoj

Ako uzmemo u obzir samo učestalost tipova bojnih sjekira iz tablice 2. primjećujemo promjene u odnosu na tablicu 1. Ovdje je analizirano pet sjekira s ručicama, tri sa zaliscima i šest s tuljcem za nasad.

Kako je vidljivo na tablici 2, sjekire s ručicama doista se pojavljuju uglavnom u kombinaciji s drugim tipovima sjekira i s kopljima. Postoje dva izuzetka – tumul 1 na lokalitetu Kaptol Gradci u kojem je najvjerojatnije pokopana žena te grob 1 iz tumula IV na lokalitetu Goričan. No s obzirom na to da nekropola u Goričanu inače oskudijeva metalnim nalazima, sama činjenica da je nekome u grob priložena željezna sjekira potvrđuje visoki status te osobe.

Gotovo u svim grobnim cjelinama iz tablice 2 bojne sjekire združene su s kopljima, noževima (pa čak i žena iz tumula 1!), mačevima ili pak svim navedenim (tumul 6). Ovdje se izdvaja tumul 2 s lokaliteta Kaptol – Gradci u koji je priložena markirana željezna sjekira sa zaliscima, željezna perla i dvije željezne strelice. Iako se ovaj grob naizgled čini slabije opremljenim u usporedbi s drugim grobovima istaknutih pojedinaca, moramo se prisjetiti nekoliko stvari. Prilog željezne sjekire sa zaliscima u grobu velika je stvar sama po sebi. U ovom slučaju radi se o markiranoj sjekiri koja je možda imala i veću vrijednost nego sjekira bez oznake, ali čiji nam je simbolični koncept trenutno nedokučiv. Željezne perle i strelice prilagale su se samo u grobove elitnih pripadnika zajednice koji su aktivnostima poput lova osiguravali i potvrđivali svoj visok društveni status (Potrebica 2013: 99).

Lokaliteti u Kaptolu i Goričanu sastavni su dio grupe Martijanec – Kaptol koja pripada istočnohalštatskom kulturnom krugu. Premda se nalaze na samom rubu toga kulturnoga kruga, njihova uloga nikako nije periferna. Upravo ih činjenica da su zbog svog geografskog položaja između tokova Save, Drave i Dunava izloženi različitim utjecajima čini izuzetno zanimljivim za promatranje odnosa s drugim kulturnim grupama koje ih okružuju. Bojne sjekire su zbog svoje prestižnosti sjajan predmet koji nam može pomoći pri rasvjetljavanju tih odnosa. Usporedba s odabranim lokalitetima na prostoru Slovenije i Mađarske koji također pripadaju istočnom halštatskom krugu, ali i s lokalitetima u Bosni i Hercegovini s kojima je bez sumnje postojala razmjena (Potrebica 2003) pokazat će nam ulogu međuriječja tijekom starijeg željeznog doba. Nekoliko grobnih cjelina iz Kleinkleina i Fröga u Austriji također su uvrštene u analizu zbog geografskog položaja tih lokaliteta, ali i zbog relevantnih nalaza.

U tablici 3 prikazane su kategorije nalaza koji se najčešće pojavljuju na odabranim lokalitetima. Radi bolje preglednosti smanjen je broj kategorija koji bi se inače pojavljivao na ovakvim tablicama. Tipovi sjekira označeni su na sljedeći način: sjekira s ručicama označena je slovom R, sjekira sa zaliscima slovom Z, a sjekira s tuljcem za nasad slovom T. Predmeti koji se ne pojavljuju u velikom broju grobova navedeni su pod kategorijom "Ostalo": knemide (KN), brus (BR), kola (KO), strelica (ST), perla (PE), brončano posuđe (BP), narukvica (NA), fibula (FI), obruč (OB), zakovica (ZA), gumb (GU), pršljen (PR), ražanj (RA), lim i žica (LŽ), dijadema (DI), prsten (PS), pločica (PL), šilo (ŠI), pinceta (PI), nanogvica (NG), olovna figurica (OF), štit (ŠT), radna sjekira (RS), oklop (OK), dlijeto (DI).

	Sjekira	Koplje	Nož	Mač	Kacića	Konjska oprema	Igla	Pojasna garnitura	Keramika	Ostalo	Literatura
Ilijak III/9	R, T			X					X	NA, DI, KN	Benac i Čović 1957: 11
Sanski Most 3	R	X		X					X	BR, OB	Fiala 1896: 222-223
Gornja Radgona	T			X						KO	Pahič 1966: T 3
Novo Mesto – Kandija I/9	T	X	X					X	X	PR	Knez 1986: 68
Novo Mesto – Kandija I/23	Z, T	X	X		X			X	X	ST, PE, BP, FI, ZA, OB	Knez 1986: 69-70
Novo Mesto – Kandija I/31	T	X	X						X	PE, PS	Knez 1986: 71
Novo Mesto – Kandija IV/9	T	X	X						X	OB	Knez 1986: 90
Novo Mesto – Kapiteljska Njiva 16	R, Z	X	X	X	X	X	X		X	NA	Knez 1986: 90
Novo Mesto – Kapiteljska Njiva III/8	T	X							X	FI, NA, PL	Križ 1997: 57
Stična 1/25	T	X	X			X		X	X	OB	Gabrovec et al. 2006: 131-132
Stična 5/9	T							X	X	OB, ZA	Gabrovec et al. 2006: 138-139

Stična 5/21,22	T	X	X				X	X	X	FI	Gabrovec et al. 2006: 145-146
Stična 5/25	T	X							X	ST, FI, ŠI, ZA	Dular 2003: 132
Stična 48/12	T	X							X	PE, BP, FI	Gabrovec et al. 2006: 23-24
Stična 48/22	T					X				ZA, LŽ, OB, GU	Gabrovec et al. 2006: 28-29
Brezje I/81	T	X						X	X	OB	Kromer 1959: 58
Frög 82/1	Z		X			X			X	BP, RA, PI, OB, NG, OF	Tomedi 2002: 488
Frög 181/1	R, Z			X			X		X	FI, NA, PR	Tomedi 2002: 539-540
Frög 191/1	T					X	X			OB, LŽ	Tomedi 2002: 544
Frög 192/1	T								X		Tomedi 2002: 544
Frög 202	Z						X			FI	Tomedi 2002: 545
Frög 203	Z						X				Tomedi 2002: 546
Frög 283	Z									FI	Tomedi 2002: 578
Frög 284	Z	X				X			X	KO	Tomedi 2002: 579
Kleinklein Pommerkogel	T	X		X		X			X	FI, OK, DI	Wesse 1990: sl. 32
Kleinklein Kröll- Schmiedkogel	T	X		X	X				X	OK	Wesse 1990: sl. 32
Kleinklein Hartnermichelkogel 1	Z			X					X	OK	Wesse 1990: sl. 32
Kleinklein Hörschusterwald 3	Z						X		X		Dobiat 1980: 203
Kleinklein Hörschusterwald 27	R								X		Dobiat 1980: 207
Kleinklein Ofenmacherwald 48	Z		X				X		X	OB	Dobiat 1980: 213-214
Kleinklein Forstwald 17	Z								X	PR	Dobiat 1980: 218-219
Kleinklein Tschoneggerfranzlwald 4	Z								X		Dobiat 1980: 225-226

Kleinklein Grellwald 22	R, Z								X		Dobiat 1980: 233-234
Kleinklein Leitengritschwald 27	R, Z								X		Dobiat 1980: 249-250
Doba 2	Z, T	X		X		X			X	NA	Patek 1993: 6-7
Somlóvásárhely 1	R, T	X		X		X	X		X	KO, ŠT, RS	Patek 1993: 6-7
Kismező	R, T	X					X		X	OB	Patek 1993: 8-9
Vaszar – Pörösret V	R, Z	X	X			X			X	PE, OB, ŠI, KO	Patek 1993: 8-9
Vaszar – Pörösret 5	R, Z	X				X			X	PE, BR, KO	Patek 1993: 8-9
Győrújbarát – Nagybarát I	R					X	X		X	OB, BR, KO	Patek 1993: 8-9
Pécs – Jakabhegy 75	T	X				X			X	KO	Patek, 1993: 18

Tablica 3. Popis nalaza u grobovima s odabranih lokaliteta u Sloveniji, Mađarskoj, Austriji i Bosni i Hercegovini

Na lokalitetima Ilijak i Sanski Most bojne sjekire pronađene su u grobovima s naglašenim ratničkim komponentama, a pripadajući bogati nalazi sugeriraju da se radi o istaknutim pojedincima. S obzirom da samo dva od velikog broja istraženih grobova sadrže bojne sjekire i da kulturne grupe Donja Dolina – Sanski Most i Glasinac ne pripadaju istočnom halštatskom krugu, možda je bolje pretpostaviti da su one na ovom prostoru imale ulogu statusnog simbola. Naravno, to ne znači da nisu mogle biti upotrebljene i kao oružje ili oruđe.

Na slovenskim lokalitetima doista prevladavaju sjekire s tuljcem za nasad i najčešće su u kombinaciji s kopljima i noževima. Jedina odstupanja pokazuju bogati grobovi poput I/23 na Kandiji (kombinacija sjekire s tuljcem za nasad i sjekire sa zaliscima) i kneževskog groba 16 na Kapiteljskoj Njivi u Novom Mestu (kombinacija sjekire s ručicama i sjekire sa zaliscima).

U osam analiziranih grobova s nalazišta Frög bilo je priloženo devet sjekira. Dvije trećine, odnosno njih šest njih pripada tipu sjekira sa zaliscima, dvije su sjekire s tuljcem za nasad i jedna je s ručicama. Prilozi drugog napadačkog oružja su rijetki, a jedina anomalija uočena je u grobnoj cjelini 181/1 u kojoj su se nalazile sjekira s ručicama i sjekira sa zaliscima.

U grobnim cjelinama na nekropoli Kleinklein najviše je pronađeno sjekira sa zaliscima. Od ukupno četrnaest bojnih sjekira iz devet grobova uvrštenih u analizu, njih sedam pripada tipu sjekira sa zaliscima, četiri su sjekire s tuljcem za nasad (tri se nalaze u Kröll-Schmiedkogelu) i tri s ručicama. Zanimljivo je primijetiti da su sjekire s tuljcem za nasad bile priložene samo u najbogatije grobove koji su sadržavali i nalaze poput mačeva, kopalja, oklopa i drugih prestižnih priloga. Sjekire sa zaliscima u većini slučajeva bile su jedino napadačko oružje u grobnim cjelinama iz kojih potječu, a sjekire s ručicama i na ovom se lokalitetu uglavnom pojavljuju u kombinaciji s još jednom sjekirom.

Na sedam analiziranih mađarskih lokaliteta pronađeno je dvanaest sjekira. Sjekire s ručicama uglavnom dolaze u kombinaciji s drugim tipovima sjekira, a u jednom grobu priložena je sjekira sa zaliscima zajedno sa sjekirom s tuljcem za nasad. Na području mađarske Transdanubije, odnosno na samoj granici istočnoga halštatskoga kruga, bojne sjekire u većini slučajeva kombinirane su s kopljima i konjskom opremom.

9. ZAKLJUČAK

Cilj je ovog rada napraviti sintezu svih objavljenih bojnih sjekira s prostora Hrvatske i odrediti njihove tipove te usporedbom sa nalazima bojnih sjekira iz obližnjih zemalja donositi zaključke o njihovim međusobnim odnosima.

Tipologija bojnih sjekira na prostoru Hrvatske pokazala je da su sjekire s ručicama najzastupljeniji oblik i da svojom brojnošću nekoliko puta premašuju druga dva tipa sjekira. Najviše sjekira s ručicama potječe s prostora istočne jadranske obale, ali nažalost za većinu točno mjesto pronalaska nije poznato. Unatoč tome, toliki broj bojnih sjekira i to isključivo jednog tipa na tom prostoru ne smije biti zanemaren. Vjerojatno se radi o predmetima koji su dobiveni trgovinom, odnosno koji su morskim putem stigli na to područje. Ne možemo sa sigurnošću tvrditi koja je bila njihova uloga u zajednicama koje su se njima služile.

Lokalitet Batina na samom istoku Hrvatske pokazao se kao iznimno važna postaja na granici istoka i zapada. Ovdje se susreću predmeti s jasnim istočnjačkim karakteristikama (Dizdar 2009) i predmeti poput bojnih sjekira što tokovima Drave i Dunava stižu sa zapadnih lokaliteta koji pripadaju istočnom halštatskom krugu.

Ukoliko promatramo samo nalaze koji potječu iz sigurnog konteksta, odnosno grobnih cjelina s lokaliteta Kaptol – Čemernica, Kaptol – Gradci te Goričan, situacija se značajno mijenja. U tom slučaju odnos tipova sjekira je nešto ravnopravniji (pet sjekira s ručicama, tri sa zaliscima i šest sjekira s tuljcem za nasad).

Lokalitet Kaptol – Čemernica ističe se zbog izrazito velikog broja sjekira s tuljcem za nasad (pet od ukupno šest sjekira tog tipa). Ne možemo sa sigurnošću reći što je razlog tom fenomenu, ali svakako je uočljivo da većina napadačkog oružja s tog lokaliteta ima paralele na prostoru Alpa, dok obrambeno oružje pokazuje više veza s područjem južno od rijeke Save (Potrebica 2013).

Lokalitet Kaptol – Gradci poseban je zbog mnogo razloga, pa tako i zbog sjekira koje su pronađene u tumulima 1, 2 i 6. Specifičnosti svakog tumula i pripadajućih sjekira već su istaknute u tekstu, ali potrebno je opet naglasiti važnost ovog lokaliteta u kontekstu starijeg željeznog doba.

Nekropola Goričan broji dvije sjekire koje potvrđuju važnost ovog nalazišta u sklopu kulturne grupe kojoj pripada, a ne smijemo zanemariti niti blizinu važnih slovenskih i mađarskih lokaliteta koje je sa željeznodobnim žiteljima Goričana povezivala Drava.

Lokaliteti u međuriječju Save, Drave i Dunava tijekom razdoblja starijega željeznog doba ne nalaze se u središtu halštatske kulture no to nikako ne umanjuje njihovu važnost. Geografski smještaj zapravo je njihova prednost jer se nalaze na najvažnijim komunikacijskim i trgovačkim putevima. To im je omogućilo kombiniranje najboljeg od svih kultura s kojima su dolazili u kontakt.

Tablica 3 pokazuje koliko se odabrani lokaliteti razlikuju u konceptima naoružanja, pogotovo u zastupljenosti određenih tipova bojnih sjekira. Približno podjednaka zastupljenost sva tri tipa bojnih sjekira u Kaptolu i Goričanu, što nije slučaj na slovenskim i austrijskim lokalitetima, najbolje povezuje hrvatska nalazišta s onima u Mađarskoj. To dokazuju i ostali nalazi iz grobova čiji je inventar itekako usporediv s tumulima u Kaptolu i Goričanu.

Premda nisu čest nalaz, bojne sjekire nam svojom prisustnošću na određenom području mogu puno toga reći. Osim što naglašavaju koncept ratnika, sličnost bojnih sjekira na različitim lokalitetima ukazuje na komunikaciju i odnose. Iako često nije jasno jesu li bile oružje, oruđe ili statusni simbol, njihova važnost tijekom starijega željeznoga doba na prostoru međuriječja je neupitna.

9. POPIS PRILOGA

Slika 1: Položaj Hrvatske na dodiru Sredozemlja, Dinarida i Panonske nizine (prema Magaš 2013: 19)

Slika 2. Pojasna kopča iz Vača s prikazom borbe (dostupno na: http://www.hervardi.com/vaska_situla.php 13.11.2015.)

Slika 3. Ulomak friza situle 1 iz groba 33 u gomili III s lokaliteta Novo mesto – Kandija (prema Egg i Lehnert 2011: 236)

Slika 4. Ulomak friza sa situle Certose (prema O.-H. Frey 1973: slika 1)

Slika 5. Kulna kola iz Strettwega (dostupno na: <https://www.museum-joanneum.at/archaeologiemuseum-schloss-eggenberg/ueber-uns/sammlungen/leitobjekte/der-kultwagen-von-strettweg> 19.11.2015.)

Slika 6. Nazivi karakterističnih dijelova bojnih sjekira korišteni u radu

Slika 7. Brončana sjekira s ručicama iz Batine (prema Metzner-Nebelsick 2002: T. 1, 2)

Slika 8. Željezna sjekira s ručicama iz Batine (prema Metzner-Nebelsick 2002: T. 15, 131)

Slika 9. Željezna sjekira sa zaliscima (prema Wesse 2002: T. 20, 15)

Slika 10. Brončana sjekira s tuljcem za nasad iz Batine (prema Metzner-Nebelsick 2002: T. 32, 10)

Slika 11. Brončana sjekira s tuljcem za nasad i željeznim sječivom iz tumula IV s lokaliteta Kaptol – Čemernica (prema Vejvoda i Mirnik 1971: T. V, 6)

Slika 12. Sjekire iz tumula VII s lokaliteta Kaptol – Čemernica (prema Vejvoda i Mirnik 1971: T. X)

Slika 13. Željezna sjekira s ručicama iz tumula 1 na lokalitetu Kaptol – Gradci (prema Potrebica 2013: 102, slika 48)

Slika 14. Željezna sjekira sa zaliscima iz tumula 2 na lokalitetu Kaptol – Gradci (prema Potrebica 2013: 103, slika 49)

Slika 15. Željezna sjekira s ručicama iz tumula 6 na lokalitetu Kaptol – Gradci (prema Pavličić i Potrebica 2013: 28)

Slika 16. Željezna sjekira s tuljcem za nasad iz tumula 6 na lokalitetu Kaptol – Gradci (prema Pavličić i Potrebica 2013: 28)

Slika 17. Željezna sjekira s ručicama iz tumula IV na lokalitetu Goričan (prema Vinski – Gasparini 1987: T. XXI, 6)

Slika 18. Željezna sjekira sa zaliscima iz tumula VI sa lokaliteta Goričan (prema Vinski – Gasparini 1987: T. XXII, 6)

Slika 19. Željezna sjekira s ručicama s lokaliteta Pećina na Gradini kod Premanture (prema Brajković i dr. 2002: 9)

Slika 20. Rekonstrukcija drška sjekire s ručicama nađene u koritu rijeke Cetine (prema Milošević 2002: slika 4)

Slika 21. Željezna sjekira s ručicama s lokaliteta Ston na Pelješcu (prema Milošević 2002: slika 2)

Slika 22. Prijedlog rekonstrukcije drška sjekire s ručicama pod brojem 8 (prema Milošević 2002: slika 5)

Slika 23. Željezne sjekire s ručicama s nepoznatih dalmatinskih nalazišta (prema Milošević 2002: T. 1)

Karta 1. Rasprostranjenost brončanih sjekira s ručicama (prema Wesse 1990: karta 2)

Karta 2. Rasprostranjenost željeznodobnih bojnih sjekira u Hrvatskoj. (slijepa karta preuzeta s: http://d-maps.com/carte.php?num_car=5353&lang=en 17.11.2015.)

Tablica 1. Učestalost tipova sjekira na lokalitetima

Tablica 2. Popis nalaza u grobovima s bojnim sjekirama u Hrvatskoj

Tablica 3. Popis nalaza u grobovima s odabranih lokaliteta u Sloveniji, Mađarskoj, Austriji i Bosni i Hercegovini

10. POPIS LITERATURE

Angeli 1970 Angeli, Wilhelm: Die Hallstattkultur. Eine Einführung. U: *Krieger und Salzherren: Hallstattkultur im Ostalpenraum : Ausstellung des Naturhistorischen Museums Wien in der Neuen Galerie der Stadt Linz, vom 7. September bis 24. Oktober 1971 / Naturhistorisches Museum Wien*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz 1970.

Benac i Čović 1957 Benac, Alojz i Čović, Borivoj: *Glasinac: željezno doba*. Zemaljski muzej, Sarajevo 1957.

Brajković i dr. Brajković, Dejana i dr.: *Pećina na Gradini kod Premanture: izložba*. Arheološki muzej Istre. Pula 2002.

Čović 1980 Čović, Borivoj: Početci metalurgije željeza na sjeverozapadnom Balkanu. *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja XVIII/16*, Sarajevo 1980., 63-79

Čović 1987 Čović, Borivoj: Glasinačka kultura. U: Benac, A. (ur.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*. Svjetlost – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine Sarajevo 1987., 575-644

Dizdar 2009 Dizdar, Marko: Željezno doba. U: : Kusin, V. i Šulc, B. (ur.) *Slavonija, Baranja, Srijem – vrela europske civilizacije*, prvi svezak, 27. travnja – 2. kolovoza 2009. Ministarstvo kulture Republike Hrvatske – Galerija Klovićevi dvori, Zagreb 2009., 85 – 96.

Dobiat 1980 Dobiat, Claus: *Das hallstattzeitliche Gräbfeld von Kleinklein und seine Keramik*. Schild von Steier: Beiträge zur steirischen vor- und frühgeschichte und Münzkunde; Beiheft 1, Landesmuseum Joaneum, Graz 1980.

Dular 2003 Dular, Janez: *Halštatske nekropole Dolenjske*. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 6, Ljubljana 2003.

Durman 1983 Durman, Aleksandar: Metalurgija vučedolskog kulturnog kompleksa. *Opuscula Archaeologica* 8, Zagreb 1983., 1-87

Egg 1996 Egg, Marcus: *Das hallstattzeitlichen Fürstengrab von Strettweg bei Judenburg in der Obersteiermark*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte. Monographien 37, Mainz 1996.

Egg i Lehnert 2011 Egg, Marcus i Lehnert, Rüdiger: Kampf oder Execution? Einige Anmerkungen zu den figural verzierten Bronzesitulen aus Grab 33, Hügel III von Novo mesto Kandija, Slowenien. *Arheološki vestnik* 62, Ljubljana 2011: 231-260

Fiala 1896 Fiala, Franjo: Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta. *Glasnik Zemaljskog Muzeja* 8, Sarajevo 1896., 219-272

Frey, 1973 Frey, Otto-Herman: Bemerkungen zur hallstättischen Bewaffnung im Südostalpenraum. *Arheološki vestnik* 24, Ljubljana 1973., 621-636

Gabrovec 1973 Gabrovec, Stane: Začetek halštatskega obdobja v Sloveniji. *Arheološki vestnik* 24, Ljubljana 1973., 338-385

Gabrovec 1987 Gabrovec, Stane: Uvod. U: Benac, A. (ur.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, Svjetlost – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987., 15-25

Gabrovec 1987a Gabrovec, Stane: Uvod. U: Benac, A. (ur.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, Svjetlost – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987., 25-29

Gabrovec i Mihovilić 1987 Gabrovec, Stane i Mihovilić, Kristina: Istarska grupa. U: Benac, A. (ur.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, Svjetlost – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987., 293-339

Kastelic i dr. 1964 Kastelic, Jože i dr.: *Umetnost situla*. Jugoslavija, Beograd 1964.

Knez 1986 Knez, Tone: *Novo mesto I: Halštatski grobovi*. Dolenjski muzej, Novo mesto 1986.

Knez 1993 Knez, Tone: *Novo mesto III: Kapiteljska njiva, Knežja gomila*. Dolenjski muzej, Novo mesto 1993.

Križ 1997 Križ, Borut: *Novo mesto IV: Kapiteljska njiva, Gomila II in Gomila III*. Dolenjski muzej, Novo mesto 1997.

Kromer 1959 Kromer, Karl: *Brezje : halštatske gomile z Brezij pri Trebelnem*. Narodni muzej, Ljubljana 1959.

Magaš 2013 Magaš, Damir: *Geografija Hrvatske*. Sveučilište u Zadru, Odjel za geografiju i Meridijani, Zadar 2013.

Majnarić-Pandžić 1998 Majnarić-Pandžić, Nives: Brončano i željezno doba. U: *Prapovijest*. Naprijed, Zagreb 1998., 161-369

Marijan 2001 Marijan, Boško: *Željezno doba na južnojadranskom području*. Arheološki muzej u Splitu, Split 2001.

Mayer 1976 Mayer, Eugen Friedrich: Zur Herkunft der Marken auf urnenfelder- und hallstattzeitlicher Bronzegeräten des Ostalpenraumes. *Germania* 54, 1976., 365-381

Mayer 1977 Mayer, Eugen Friedrich: *Die Äxte und Beile in Österreich*. Prähistorische Bronzefunde IX, 9, München 1977.

Metzner-Nebelsick 2002 Metzner-Nebelsick, Carola: *Der "Thrako-Kimmerische" Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien, I-II*. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf GmbH, Berlin 2002.

Mihovilić 2013 Mihovilić, Kristina: *Histri u Istri*. Monografije i katalozi 23, Arheološki muzej Istre, Pula 2013.

Milošević 2002 Milošević, Ante: Prapovijesna željezna sjekira s ručicama iz korita rijeke Cetine u Sinjskom polju. *Godišnjak ANUBiH XXXII/30*, Sarajevo 2002., 251-266

Pahič 1966 Pahič, Stanko: Železnodobne najdbe v Slovenskih Goricah. *Arheološki vestnik* 17, Ljubljana 1966., 103-144

Patek 1993 Patek, Erzsébet: *Westungarn in Hallstattzeit*, Weinheim 1993.

Pavličić i Potrebica 2013 Pavličić, Mirela i Potrebica, Hrvoje: *Zlatna dolina na pragu Europe. Prikaz materijala iz kneževskog tumula 6 s nekropole Kaptol – Gradci*. Gradski muzej Požega, Požega 2013.

Posedel 1905 Posedel, Josip: Prehistorijsko groblje kod Stona. *Glasnik Zemaljskog Muzeja* 17, Sarajevo 1905., 441-444

Potrebica 2002 Potrebica, Hrvoje: Istraživanje nekropole pod tumulima iz starijega željeznoga doba na nalazištu Gradci kod sela Kaptol (sezona 2001). *Opuscula Archeologica* 26, Zagreb 2002., 331-339

Potrebica 2009 Potrebica, Hrvoje: Kaptol i starije željezno doba središnje i zapadne Slavonije. U: Kusin, V. i Šulc, B. (ur.) *Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije, prvi svezak, 27. travnja – 2. kolovoza 2009.* Ministarstvo kulture Republike Hrvatske – Galerija Klovićevi dvori, Zagreb 2009., 97-103

Potrebica 2012 Potrebica, Hrvoje: Požeška kotlina – europsko kulturno središte (arheološka perspektiva). *Radovi zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi 1*, Požega 2012., 185-208

Potrebica 2013 Potrebica, Hrvoje: *Kneževi željeznoga doba.* Meridijani, Zagreb 2013.

Potrebica i Pavličić 2011 Potrebica, Hrvoje i Pavličić, Mirela: *Kneževsko središte u Kaptolu. Povodom 10. obljetnice istraživanja prapovijesnih tumula na nekropoli Gradci kod Kaptola.* Muzej grada Požege, Požega 2001.

Potrebica 2003 Potrebica, Hrvoje: Požeška kotlina i Donja Dolina u komunikacijskoj mreži starijeg željeznog doba, *Opuscula archaeologica* 27, Zagreb, 2003., 217-242

Stary 1982 Stary, Von Peter F.: Zur hallstattzeitlichen Beilbewaffnung des circum-alpinen Raumes. *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission* 63, Mainz 1982., 18-104

Šimek 2004 Šimek, Marina: Grupa Martijanec-Kaptol. U: Balen-Letunić, D. (ur.) *Ratnici na razmeđu istoka i zapada: starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb 2004., 79-131.

Šimić 2004 Šimić, Jasna: Grupa Dalj. U: Balen-Letunić, D. (ur.) *Ratnici na razmeđu istoka i zapada: starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj*. Arheološki muzej u Zagrebu, 2004 35 – 77.

Teržan 1990 Teržan, Biba: *Starejša železna doba na slovenskem Štajerskem.* Katalogi in monografije 25, Ljubljana 1990.

Težak-Gregl 2011 Težak-Gregl, Tihomila: *Uvod u prapovijesnu arheologiju*. Leykam international, Zagreb, 2011.

Tomedi 2002 Tomedi, Gerhard: *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Frög. Die Altgrabungen von 1883 bis 1892*. Archaeolingua 14, Budapest 2002.

Vejvoda i Mirnik 1971 Vejvoda, Vera i Mirnik, Ivan: Istraživanja prethistorijskih tumula u Kaptolu kraj Slavonske Požege. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 5, Zagreb 1971., 183-210

Vejvoda i Mirnik 1973 Vejvoda, Vera i Mirnik, Ivan: Halštatski kneževski grobovi iz Kaptola kod Slavonske Požege. *Arheološki vestnik* 24, Ljubljana 1973., 592-610

Vejvoda i Mirnik 1991 Vejvoda, Vera i Mirnik Ivan: Prethistorijski Kaptol. U: Potrebica, F. (ur.) *Kaptol 1221. – 1991.*, Kaptol 1991., 9-28

Vidović 1987 Vidović, Josip: Izložba arheoloških nalaza kod Goričana. *Muzejski vjesnik br.1, Glasilo muzeja sjeverozapadne Hrvatske*, Muzej grada Koprivnice, Koprivnica 1987., 9-10

Vinski-Gasparini 1973 Vinski-Gasparini, Ksenija: *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*. Sveučilište u Zadru, Filozofski fakultet Zadar, Zadar 1973.

Vinski-Gasparini 1987 Vinski-Gasparini, Ksenija: Grupa Martijanec – Kaptol. U: Benac, A. (ur.) *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, Svjetlost – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987., 182-232

Wesse 1990 Wesse, Anke: *Die Ärmchenbeile der Alten Welt. Ein Beitrag zum Beginn der Eisenzeit im östlichen Mitteleuropa*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 3, Bonn 1990.